

מסורות ההגייה של העברית

הקדמה

לגבי העברית בשימושה כלשון של תפילה וכלשון של קריאה במקרא ובטקסטים אחרים בעלי חשיבות ליטורגית ודתית (ובעיקר המשנה), המונח "מסורת הגייה" (או "מסורת קריאה") מכוון לאינפורמציה הפונולוגית והמורפופונולוגית המועברת ברציפות הדורות, שעליה נסמכת הקריאה המדוקדקת והנכונה של הטקסט המקודש כפי בני עדה או קהילה מסוימת.

בכלל מסורות ההגייה של העברית הנקראת יש להבחין שני סוגים: (א) מסורות שבהן יש לקוראים טקסט, שההיצג הגרפמי שלו מציין הן את המהויות הפונמיות והן את המבנה ההגאי של הצורות הלשוניות, ואשר על כן תלותם של הקוראים במסורת שבעל-פה מצומצמת היא למימוש סימני הכתב. (ב) מסורות שבהן יש לקוראים טקסט שהאורטוגרפיה שלו מועברת במרוצת הדורות בלא סימני ניקוד וטעמים, ואשר על כן רק מקצת האינפורמציה נמסרת בשיטה הגרפמית; את המהויות הפונמיות שאינן מסומנות בכתב משלימים הקוראים על סמך מסורת שבעל-פה. לסוג הראשון ניתן לשייך את מסורות ההגייה (של היהודים) במקרא; את הסוג השני מייצגות מסורות ההגייה של עדות ישראל בספרות הבתר-מקראית, בעיקר במשנה ובפיוטים, ומסורת השומרונים בקריאת התורה.¹

* מאמר זה נכתב בעת היותי עמית המכון ללימודים מתקדמים של האוניברסיטה העברית, במסגרת קבוצת המחקר "מסורה, מסורות לשון והתורה הבלשנית של ימי הביניים" (שנת תשמ"ד).

1 עיין: J. Puhvel, "Oral Tradition as a Source of Linguistic Information", in: S. Morag (ed.), *Substance and Structure of Language*, Berkeley & Los Angeles 1969, pp. 130-133. מורג, העברית, מבוא, עמ' יב-יג.

המאמר שלפנינו מבקש לאפיין את ההתפלגות של העברית כלשון קריאה, ככל שהדברים מצטמצמים על מערכת התנועות, ולעקוב אחר הסתעפותן והשתלשלותן של מסורות ההגייה במרחבי המקום והזמן. העיקרון המתודולוגי המונח ביסוד מאמרנו הוא זה: עד כמה שלא תהיה מערכת הפונמות התנועיות לבדן מוגבלת לגבי מחקר ממצה וכולל של מסורות ההגייה בעבר ובהווה, לצורך בירור ייחודן ולצורך סקירת הסתעפותן והשתלשלותן מעמידה לנו מערכת התנועות אמת-מידה כשרה ומספקת.

1. מסורות ההגייה המשתקפות בניקוד העברי לסוגי

1.0 כללי

1.0.1 כחמש-מאות שנים לאחר שהעברית חדלה מלהיות לשון מדוברת² והפכה להיות לשון נקראת (לצד שימושה כלשון הבעה שבכתב), נתקנו בארץ-ישראל ובבבל — מרכזי התורה והלימוד העיקריים של ארצות המזרח בתקופת הגאונים — ארבע שיטות ניקוד (וטעמים), שביקשו לקבע בסמלים גרפיים את המהויות הלשוניות (והמוסיקליות) של הקריאה המסורתית, שאינן מצוינות כלל (או שאינן מצוינות באורח חד-שמעי) בכתיבו העיצורי של הטקסט העברי (תנועות, הנעה חטופה והיעדר הנעה, הגייה קשה ורפה של עיצורים, מכפל). מהויות לשוניות אלה היו מסורות קודם המצאת הניקוד לסוגיו במסורת שבעל-פה בלבד.³ המצאת הניקוד נועדה אפוא לסייע ראש לכל בהחוריית הקריאה הנכונה והמדויקת באותם טקסטים עבריים הטבועים בחותם של קדושה (ובמיוחד במקרא) שנהגה בהם קריאה של פולחן ולימוד, ולהנחיל ברבים את אופן הקריאה, כפי שהיה מסור דור אחר דור בתוג מייסדיה של כל אחת ואחת משיטות הניקוד.

1.0.2 שיטות הניקוד השונות חושפות לפנינו את עיקרי ההבדלים בין מסורות

- 2 לדין בשאלה, מתי פסק שימושה של העברית כלשון חיה בדיבור, עיין: ש' מורג, לשוננו לעם, קונטרס סז-סח (תשט"ז), עמ' 3-10; ח' ילון, לשוננו כד (תש"ך), עמ' 33-36; א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, חלק א', תל-אביב תשכ"ז, עמ' 153-171; Ch. Rabin, "Hebrew"; in: T.A. Sebeok (ed.), *Current Trends in Linguistics*, Vol. 6, The Hague 1970, pp. 316-321; J.A. Emerton, "The Problem of Vernacular Hebrew in the First Century A.D.", *Journal of Theological Studies* 24 (1973), pp. 1-23
- 3 עיין: מורג, שיטות ניקוד, עמ' 19-20; הנ"ל, "המסורת הטברנית של לשון המקרא — הומוגניות והטרוגניות", בתוך: א"ש רוזנטל (עורך), פרקים (ספר השנה של מכון שוקן למחקר היהדות), כרך שני, ירושלים תשכ"ט-תשל"ד, עמ' 108-109.

ההגייה של העברית, שנהגו במקומות צמיחתם ובזמן צמיחתם של סוגי הניקוד.⁴ ההבדלים העולים מן הניקוד – הנוגעים, בעיקר, למערכת התנועות ולמבנה ההגאי של המלים – צריכים להיחשב כהשתקפויות של התפלגות לשונית קדומה; הרעיון הזה יסודו בהכרה, שייחוסן של מסורות הניקוד משתלשל ויורד ברציפות עד לזמנים קדומים, ושהן מייצגות בראשי קוויהן חטיבות מסוימות של העברית, קודם שקפאה כלשון קריאה;⁵ הווה אומר, שיש בהן משמעות מצד תולדותיה של העברית בתקופת חיותה כלשון דיבור. בלשונו של פרופ' ז' בן-חיים נוסחה הכרה זו כך:⁶

בקרב היהודים הגיעה מסורת הקריאה של המקרא, העוברת בפה מדור לדור, לכלל רישום וקביעה בניקוד (לסוגיו) במאה השביעית והשמינית לסה"נ. אף על פי שמאות שנים חוצצות בין הקביעה ובין זמן חיבורו של אחרון ספרי המקרא, הניקוד בכללו מוסר בנאמנות את הלשון כפי שהייתה חיה לפחות ברורות האחרונים לדיבורה של העברית.

1.0.3 המצאת הניקוד לסוגיו פתחה תקופה חדשה בתולדות העברית, באשר היא הביאה לגיבוש סופי של התקן הכתוב המלא של לשון המקרא (באותיות, בסימני ניקוד ובטעמים, בגעיות ובמקפים). התקן הלשוני של המקרא לפי מסורתו הטברנית קיבל, כמפורסם, תוקף נורמטיבי מחייב בכל העולם היהודי, ושימש נורמה לתיאור הדקדוקי של לשון המקרא מכאן ולפרשנות המקרא (כלומר, פירוש הנסמך על הוראות המלים כניקודן) מכאן.⁷

1.1 הניקוד הטברני

1.1.1 שיטת הניקוד הטברנית, שזכתה להיות מוכרת כבר בימי הביניים כשיטה המופתית והמוסמכת של ניקוד המקרא,⁸ משקפת את מסורת קריאת המקרא

4 עיין: קלאר, מחקרים, עמ' 42; ויינרייך, ההברה, עמ' 142–143; ש' מורג, "ניקוד", אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 854–855.

5 את הזיקה בין מסורות הקריאה המיוצגות בשיטות הניקוד לבין להגים חיים של העברית היטיב להגדיר פרופ' ש' מורג בביקורתו על ריול, טקסטים (148). לשאלה זו עיין גם: S. Morag, "Oral Traditions and Dialects", *Proceedings of the International Conference of Semitic Studies*, Jerusalem 1969, pp. 180–189; הנ"ל (לעיל הערה 1, המאמר האנגלי), עמ' 133.

6 בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 4. אף הוא מציין שההוכחה לדבר זה באה הן מן המחקר הבלשני המשווה והן מתעתיקי אוריגינס והירונימוס.

7 עיין: ש' מורג, "העברית כלשון עלית של תרבות", פעמים 23 (1985), עמ' 9–13.

8 בהרבה מחקרים פילולוגיים של המקרא אתה מוצא הערכה מועטת כלפי מעמדו של הניקוד הטברני בתולדות המסירה של הטקסט המקראי. המסורת של הניקוד הטברני נחשבת תוצר

בארץ-ישראל, כפי שעברה ברציפות הדורות בחוגי הקריינים המומחים וחכמי המסורה שבטבריה.

הניקוד הטברני המסורתי מושתת על מציאותן של שבע איכויות תנועתיות, והן: קיבוץ/שורק,⁹ חולם, קמץ, פתח, סגול, צירי, חירק. (השווא והחטפים אינם מציעים מימושים איכותיים נוספים של התנועות החטופות.¹⁰)

על פי שיטת התיאור המקובלת של חיתוך התנועות נראה לסוג את התנועות הטברניות בדרך זו:

א. בקטגוריה של התנועות הגבוהות יש שתי תנועות: אחת קדמית בלתי מעוגלת i (חירק) ואחת אחורית ומעוגלת u (שורק/קיבוץ).

ב. בקטגוריה של התנועות הבינוניות מבחין המבטא הטברני שתי תנועות קדמיות

מאוחר של החלטות שרירותיות, שנתקבלו בידי חכמים, שהשתדלו להגיע לידי הבנה מלאה ככל האפשר של הטקסט העיצורי הקדום למרות מגבלותיהם בידיעת העברית וקוצר השגתם בדברי הכתוב. לפי השקפתם של בעלי גישה זו בעלי המסורה כפו את הניקוד על השלד העיצורי, לאחר שניבשו לעצמם דעה בנוגע למובנו של הכתוב על יסוד שיקולים של אינטרפרטציה סמנטית ועל יסוד ניתוח דקדוקי של צורות הטקסט; שעל כן בעיני רבים מהחוקרים הפילולוגים בעת החדשה (פרשני מקרא, חוקרי נוסח המקרא, בעלי הדקדוק ההיסטורי של הלשון העברית) אין הניקוד המסורתי ראוי לאמון, והם רואים עצמם חופשיים לחלוטין לשנותו ולתקנו בהתאם להבנתם ועל פי טעמם מכאן או להכריז על צורות ניקוד מוקשות, שקצרה ידם מלהסבירם, שהן בגדר "טעויות סופר" מכאן. בין היסטוריוני הלשון אף היו מי שנתפסו להנחה, שאמת-המידה הפילולוגית מחייבת להשתית את התיאור הדקדוקי של עברית המקרא רק על השלד העיצורי. לדיון ביקורתי בגישה המקובלת של הפילולוגיה המקראית המודרנית, עיין: J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the Old Testament*, Oxford 1968, pp. 188–222. וראה גם: בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 3–4 והערה 5. תפיסה שונה לגבי מהותו וחשיבותו של הניקוד המסורתי מציג גיימס באר בספר הני"ל. תוך

9 סימני השורק והקיבוץ בשיטה הטברנית אינם אלא כיתויים גראפיים שונים של פונמה תנועתית אחת, שמיושג u, והופעתם מותנית במסורת הכתיב המקראי של אמות-הקריאה.

10 אף על פי שהניקוד הטברני אינו מבטא הבדלי אורך בתנועות המלאות בינן לבין עצמן, מקובל להניח על סמך התעתיקים היווניים ושחזורים היסטוריים הבנויים על שיקולים בלשניים משווים, כי "בתחום העברית בזמנים הקדומים הייתה קיימת הבחנה במשך בין התנועות וכי התנהגות התנועות של העברית, כפי שהיא לפנינו בניקוד, משקפת את חלוקת הכמויות הקדומה" (ו' בן-חיים, "כמות התנועות", בתוך: ע' אורנן [עורך], מקראה לתורת ההגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 218).

בלתי מעוגלות: e (צירי) e- (סגול)¹¹ ושתי תנועות אחוריות מעוגלות: o (חולם) ר- (קמץ).

ג. בקטגוריה של התנועות הנמוכות יש תנועה אחת בלבד: קדמית ובלתי מעוגלת a (פתח).

1.1.2 ראוי להעיר הערות אחדות בנוגע לקמץ הטברני.

1.1.2.1 מבטאו. רק שיקול עיוני, המניח קיומה של מערכת תנועות סימטרית בטברנית (שתי תנועות בינוניות אחוריות בהקבלה מבנית לצמד תנועות בינוניות קדמיות) מביא אותנו לקבוע, שמהות הקמץ הטברני הייתה o, כלומר תנועה מטיפוס o. עם זאת אפשר, שהקמץ הטברני היה תנועה מטיפוס a אחורית, \hat{a} (תנועה נמוכה, שיש עמה עגילת שפתיים מועטת), כדעת ז' בן-חיים.¹²

1.1.2.2 השתלשלותו ההיסטורית. סימן הקמץ הטברני מציין הן את הקמץ, שיסודו בתנועת a שמית קצרה שנתארכה בעברית בהשפעת ההטעמה (בהברה סגורה מוטעמת ובהברה פתוחה מוטעמת ושלפני הברת ההטעמה), והן את הקמץ, שנשתלשל מן u היסטורית קצרה (בהברה סגורה נטולת הטעמה או בהברה סגורה מעיקרא שנפתחה).

ההבחנה הספרדית בין קמץ "גדול" או "רחב" ($a >$), ההגוי כפתח, לבין קמץ "חטוף" או קטן ($u >$), שכמותו כחולם, אינה נובעת אפוא ממסורת הניקוד הטברני (ואף אינה נזכרת בספרות הדקדוקית הקדומה של ארץ-ישראל).

1.1.2.3 המעטק $a <$ (או $\hat{a} <$). יש המקדימים את המעטק הטברני, שהפך את תנועת a הקדמית (לאחר שנתארכה) למהות אחורית, אל תקופת הבית הראשון,¹³ ויש הרואים בו אחת מן ההתפתחויות המאוחרות ביותר שחלו בעברית.¹⁴

11 הניקוד הטברני מסמן את ההבדל בהגייה בין התנועה הבינונית-מוגבהת e (צירי) לבין התנועה הבינונית-מונמכת e (סגול), אף על פי שמקובל להניח, כי הניגוד ביניהן מבחינה פונמית אינו ניגוד מבחין, ושהסגול אינו פונמה עצמאית אלא ואריאנטה מותנית של הפתח (כדעת קנטינו, סאראו ובן-חיים) או של הפתח והחירק והצירי (כדעת גרבל). ראה: בן-חיים, תנועות, עמ' 101 והערה 18 (ושם מראי מקומות לקנטינו ולסאראו); א' גרבל, לשוננו כז-כח (תשכ"ג), עמ' 74. לדעת בירקלנד, הסגול מייצג "נייטרליזציה" של הפונמות פתח וחירק או של הפונמה צירי. עיין: H. Birkeland, *Akzent und Vokalismus...*, Oslo 1940, p. 60. מורג (שיטות ניקוד, עמ' 22 והערה 17; העברית, עמ' 119) סבור, כי הסגול מייצג בשיטת הניקוד הטברני פונמה עצמאית, אלא שבמקרים מסוימים תנועת הסגול עשויה להופיע כאלופון של תנועות הפתח, החירק והצירי.

12 בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 36-37; הנ"ל, תנועות, עמ' 99-100.

13 ח' רבין, "עברית", אנציקלופדיה מקראית, כרך ו', ירושלים תשל"ב, עמ' 58. רבין כורך את תופעת ההארכה, שחלה בשלוש התנועות הקצרות u, i, a (בתנאי הברה מסוימים), בתופעת השינוי האיכותי (< קמץ אחורי, צירי, חולם).

14 ראה: Z. Harris, *Development of the Canaanite Dialects* (American Oriental Series, Vol. 1).

לאחרונה השמיע פרופ' י' קוטשר ז"ל את הדעה,¹⁵ שתחולתו של המעתק צריכה להיבחן מנקודת הראות של הגאוגרפיה של הלשון, שכן יותר ממה שהנתונים המגולמים בניקוד הטברני ובתעתיקי אוריגינס והירונימוס יוצאים ללמד על הכרונולוגיה של המעתק הזה בעברית, הריהם בגדר עדות על דיפרנציאציה רגיונלית בתחומי ארץ-ישראל. לדעתו, המעתק נצמח בטריטוריה כנענית (לבנון של ימינו), כמוכח מתעתיקים של שמות כנעניים בכתובות אשוריות מהמאה השביעית לפה"ס (ומקיים בתעתיקים יווניים ולאטיניים של הפניקית והפונית של צפון-אפריקה), ונתפשט במרוצת הזמנים לגליל (מקומה של טבריה), אבל לא הגיע לשומרון¹⁶ וליהודה (כולל ירושלים). אין לדעת מתי הגיע המעתק הנדון לתחומי הגליל, אבל העובדה שאין הוא משתקף בתעתיקים היווניים של העברית, אין בה כדי להוכיח דבר לגבי תאריכו; שכן תעתיקי השבעים מייצגים בכיורור את ההגייה הירושלמית, שבה כאמור לא נרחש המעתק. ואילו תעתיקי הטור השני בהקסאפלה של אוריגינס מייצגים ככל הנראה את המבטא בקיסריה, השוכנת מדרום לאזור תחולתו של המעתק. הוא הדין לגבי תעתיקי הירונימוס (שבהם נמצאים מקרים בודדים של קמץ הנכתב o, ואף הם מסופקים), שהרי הירונימוס חי בעיקר בבית-לחם ביהודה, ותעתיקו אינם עשויים לשמש עדות לשוניית לעברית הגלילית (המשתקפת בניקוד הטברני).

1.1.3 על אף העובדה, שכתב-היד הרבים המחזיקים את הטקסט המסורתי הטברני מייצגים תת-גיבושים טקסטואליים שונים, הרי בראייה כוללת מתעמעם רישומם של ההפרשים הקלים בפרטי הניקוד והטעמים והמתגים, המקוימים בין כתב-היד

16), New Haven 1939, pp. 79–80; J. Blau, "Hebrew Language: Biblical", *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 16, Jerusalem 1971, p. 1571. האריס אינו קובע תאריך מוגדר, וממקם את השינוי הנדון (ראה בטבלה של אחר עמ' 108 בספרו הנ"ל) בין השינויים הפונטיים המאוחרים, שחלו לאחר שנת 500 לפה"ס (כוונתו, ככל הנראה, לתקופת המשנה). בלאו מציין, שהמעתק לא התרחש לאחר זמנו של הירונימוס (שכן בתעתיקים הלאטיניים שלו מן המאה החמישית לספירה מועתק הקמץ הטברני a, אבל לעתים גם o, בעוד שבמאה השלישית לספירה הייתה עוד קיימת הבחנה כמותית בין התנועות כמוכח מתעתיקי הטור השני בהקסאפלה של אוריגינס). שני המלומדים האלה מפרידים את המעתק a & מן השינוי האיכותי שחל בתנועות i, u הקצרות.

15 ראה: E.Y. Kutscher, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem & Leiden 1982, pp. 26–29

16 לדעת קוטשר (שם, עמ' 28), בעברית השומרנית לא מתגלה המעתק a & . מסקנה שונה באשר להשתלשלותו של תנועת a היסטורית קצרה במבטא השומרני מעלה ז' בן-חיים. הוא סבור שבעברית (ובארמית) השומרנית נתפצלה תנועת a לשתי התנועות a & ר' כמו בעברית הטברנית (עואנ"ש, ה, עמ' 58), אם כי היחס a / a & בשומרנית אינו שווה ליחס פתח/קמץ בטברנית (שם, עמ' 55); אשר על כן צריך להחשיב את תנועת a & כ"מורשה משותפת" לעברית הטברנית, השומרנית והבבלית (שם, עמ' 37).

הטברניים¹⁷, והמסורת הטברנית בקריאת המקרא מתבלטת באחידותה ומתייחדת משאר מסורות הקריאה בשלמות גיבושה ובאמינותה הפנימית.

1.2 הניקוד הארצישראלי

1.2.0 שיטת הניקוד המכונה על שום מוצאה "ארצישראלית" (להלן: א"י) אינה אחידה, לא מצד מספר סימניה ולא מצד דרך שימושם בכתב-היד המקראיים והחוקי-מקראיים.

התמונה המגוונת של הניקודים הארצישראלים סובלת, כמובן, פירושים אחדים הן לגבי מסורת (או מסורות) המבטא שהם מייצגים והן לגבי מסלול (או מסלולי) התפתחותה העצמית של מערכת הסימון, שעל כן בטרם אבוא להציע את השקפתי אמסור בקצרה את עיקרי השקפותיהם של שלושה מלומדים, שעסקו לאחרונה בכיורור מהותה של המסורת המשתקפת בכתב-היד הארצישראליים, והם ג'ון רוול, טפאני הארוויאין ויוסף יהלום.

1.2.1 בניגוד לרוב החוקרים, האוחזים בדעה, שהעברית הארצישראלית (היינו מסורת הגיית העברית המשתקפת בטקסטים שניקודם א"י) מייצגת שלב לשוני הקדום לשלב המתועד בניקוד הטברני של המקרא, רוול¹⁸ סבור שזו הפליגה מעבר לעברית הטברנית במסלול התפתחותה מן המקור המשותף לשתייהן. הניקוד הא"י אמנם נצמח קודם לניקוד הטברני או במבודד ממנו, אבל תקופה מסוימת היו שתי השיטות משמשות בכפיפה אחת, ובמהלכה, ככל שהלכה וגברה יוקרתו של הניקוד הטברני, כן הלכה וגדלה השפעתו על הניקוד הא"י (הסימן המובהק של ההשפעה הטברנית ניכר בניסיונותיהם של בעלי הניקוד הא"י ליחד סימן ניקוד אחד, שיקביל מצד תפקודו לשווא הטברני). התוצאה הסופית מהתגברות הפופולריות של הניקוד הטברני הייתה התקבלותו בידי נקדנים ארצישראליים, שסימנו בו את הגייתם הם, ודחייתו המוחלטת של הניקוד הא"י. שלב-הביניים במעבר מן הניקוד הא"י לטברני משתקף בכתב-יד שיש בהם שימוש מעורב של סימנים משתי השיטות הללו.

17 עיין: מ' גושן, דברי מבוא למהדורת צילום של מקראות גדולות דפוס ונציה רפ"ד-רפ"ו, ירושלים תשל"ב, עמ' 13-16. הבדלי הסימון בפרטי הניקוד והטעמים אינם אלא בגדר "ואריאציות קלות של מסך של מקום או של אסכולה" (גושן, שם, עמ' 14) ואין להם, או כמעט שאין להם, תוצאות בהגייה המסורה. ממילא אין טעם למחקר המסודר לעסוק בחקירת ההפרשים הפנימיים בפרטי השיטה הטברנית המתגלים, למשל, בצורת הטקסט של כך אשר לפי כתר ארם צובא או לפי כ"י לנינגרד משנת 1009. תיחומם של טיפוסים מסירת המקרא הטברני עניין להם לחוקרי שיטת הניקוד הטברנית כשיטת סימון.

18 רוול טקסטים, פרק 5, עמ' 99-121 ("The Dialects of Palestinian Hebrew"). הפרק השלישי בספרו של רוול מוקדש למיון כתב-היד של הפיוטים (עמ' 23-73), והפרק הרביעי (עמ' 73-89) — למיון הטקסטים המקראיים. ביקורות על ספרו של רוול: י' יהלום, קרית ספר מט (תשל"ד), עמ' 214-222; ש' מורג (לעיל, הערה 5, בראש ההערה), עמ' 146-151.

לאור מיונם של הניקודים הארצי־שוראליים בכתב־יד של מקרא ופיוט לשתי־עשרה מחלקות (כשכל מחלקה היא בעיצומו של דבר שיטת ניקוד לעצמה) — מיון שהושתת על מספר סימני הניקוד ודרך שימושם בכתב־היד — רוול מחלק את כלל המחלקות לשתי קבוצות ראשיות (B, A), הנבדלו זו מזו מבחינה פונולוגית ומבחינה גרפית (אבל מגלות טיפוסים מקבילים של ניקוד, היינו מחלקות בנות חמישה, שישה ושבעה סימני תנועות). ניתוח ההבדלים מוביל אותו למסקנה, ששתי הקבוצות מייצגות שתי חטיבות — שאינן אלא שני דיאלקטים — של המבטא הא"י, שהיו רווחות בשטחי ארץ־ישראל וסביבותיה החל מן המאה השביעית ועד למאה העשירית. שתי החטיבות הללו נתפתחו באופן מקביל, אלא שחטיבה אחת (קבוצה A) הייתה שמרנית וגילתה כוח עמידה בפני שינויים מחוץ, ואילו רעותה (קבוצה B) הייתה שמרנית פחות ופתוחה יותר לשינויים ולהשפעות מצד לשונות דיבור שבמקומות קיומה.

רוול מבחין בתחומי כל קבוצת דיאלקט שלוש תת־קבוצות, שאינן אלא צורות לשון (בלשונו: forms of language) שהיו בשימוש בעת ובעונה אחת לצרכים ליטורגיים שונים. קבוצת־המשנה הראשונה (רוב כתב־היד המקראיים משתייכים למחלקות הניקוד הכלולות בה) מייצגת מבטא דמוי־ארכאי (archaizing pronunciation), היינו מבטא שהוא קרוב ביותר אל המבטא הטברני מצד אבחנותיו: בדיאלקט A יש הבחנה בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, ובדיאלקט B מקוימת הבחנה בין קמץ לפתח בלבד; קבוצת־המשנה השנייה, שמחלקותיה משקפות רק פונמת e אחת, מייצגת מבטא ארכאי פחות מכאן וקרוב יותר לדיבור העממי (בלשונו: common speech) מכאן; וקבוצת־המשנה השלישית, שבמחלקות הכלולות בה אין הבחנה בניקוד בין שני מיני a ושני מיני e, משקפת שלב לשון הקרוב ביותר למבטא הרווח בדיבור היומיומי. לדעת רוול יש מקום לשקול את האפשרות שבדיאלקט A דיברו (!) יהודי ארץ־ישראל, ואילו בדיאלקט B — יהודי מצרים.

1.2.2 הסבר פונולוגי שונה להתפתחותו של פיצול המבטאים, המשתקף במסורת הניקוד הא"י, ולתיחומו הגאוגרפי מציע החוקר הפיני ט' הארוויאין.¹⁹ לדעתו, הניקודים הארצי־שוראליים העושים שימוש בשבעה סימנים לתנועות המלאות משתלשלים והולכים עד למסורות קריאה, שמערכותיהן הווקאליות כללו שבע איכויות תנועיות פונמטיות (והיו זהות אפוא למסורת הניקוד הטברני); המסורות הארצי־שוראליות הללו היו מהלכות בגלילות הצפוניים של ארץ־ישראל, שבהם

T. Harviainen, *On the Vocalization of the Closed Unstressed Syllables in Hebrew*, 19
Helsinki 1977, pp. 104–125

התפתחות פונטית מסוימת, שחלה בתחומי לשונות הדיבור הארמיות, אפשרה את היווצרותו של טיפוס הווקאליזם הזה במסורות הקריאה של העברית. ההתפתחות האמורה הייתה מעתק של ניגודים כמותיים (e/\bar{e} , a/\bar{a}) לניגודים איכותיים (a/\bar{a} , \bar{a}/e) בדיאלקטים הארמיים של צפון ארץ-ישראל, כנראה בסביבי שנת 700. כנגד כן אין עדויות לקיומו של המעתק הזה בשטחים שמדרום לגליל, לא בדיבור הארמי ולא בקריאה של העברית; יתרה מזאת, התעתיקים היווניים והלטיניים, החל מתעתיקי השבעים ועד לתעתיקי הירונימוס, מצביעים על שימורן של ההבחנות הכמותיות, למצער במסורות הלשון העבריות.

מן העובדה, שרוב הטקסטים הארמיים שניקודם א"י או טברני משקפים שיטת תנועות "ספרדית", היינו תנועת a אחת ותנועת e אחת, מסיק הרוויאין, שהניקודים הא"י ה"ספרדיים" בטקסטים העבריים משקפים מסורות קריאה שהושפעו מצד דיאלקטים ארמיים מהטיפוס "המסופרד" (=Sephardicized), המיוצג בטקסטים הארמיים הללו, ומוצאן אפוא הוא מאותה ספרה גאוגרפית, הווה אומר מדרומו של הגליל.

אף הוא סבור, שה"ספרדיזציה" של כמה דיאלקטים דרומיים של הארמית הארצישראלית — וכתוצאה ממנה, כאמור של חלק מן המסורות העבריות שבניקוד הא"י — נעוצה בהחדרת שיטת התנועות של הלשון היוונית, שדוברת בארץ-ישראל, אל הארמית שבתחומי מגעיה. היוונית, שבה נעלמו הבדלי האורך במאות הראשונות לספירת הנוצרים, השפיעה, כמסתבר, על אבדן ההבחנות הכמותיות בארמית, ומנעה על ידי כך את החלפתן הצפויה בהבחנות איכותיות. השינוי הפונטי הנידון מתחשף בניקודים הארצישראליים; הואיל ובמסורות הקריאה הארצישראליות "המסופרדות" היה מקוים רק הגה תנועי אחד בהקבלה לסימני הפתח והקמץ (ולתנועות המיוצגות בהם) של המסורת הארצישראלית ה"צפונית", וכן הגה אחד כמקבילם של הסימנים (והתנועות) לצירי וסגול, הרי שהנקדנים ה"דרומיים" לא היו מסוגלים לעשות בהם שימוש מובחן, שהרי מנקודת מבטם ההבחנה בניקוד הייתה מיותרת וחסרת חשיבות.

על פי הממצא של רוול קובע הרוויאין, כי רוב הטקסטים שבניקוד א"י שייכים לטיפוס ה"מסופרד" ומייצגים אפוא את מסורת הקריאה ה"דרומית", ואילו מיעוט הטקסטים (מחלקה 1 במינונו של רוול לכתבי-היד המקראיים) מייצגים את מסורת הקריאה ה"צפונית".

1.2.3 את מערכות הסימון הנוהגות בכתבי-היד המנוקדים בשיטה הארצישראלית תיאר יוסף יהלום²⁰ על יסוד תריסר העתקות גדולות של פיוטים (מסומנות באותיות

20 י' יהלום, "הניקוד הארצישראלי — המחקר והשינוי" (תפרסם בקרוב ב"לשוננו"), פרקים ג-ד.

L-A מן הקדום אל המאוחר).²¹ אמת-המידה הנקוטה בידו במיון החומר היא כפולה: חלוקה ראשונית על פי מספר הסימנים המשמשים במערכות הניקוד השונות ומיון פנימי על פי אופן השימוש במערכות הסימון.

ההכרה, ש"מיעוט סימנים להבחנות יכול לציין ראשוניות ואף קדימות", היא נקודת המוצא לעיונו בתולדות התפתחותו של הניקוד הא"י,²² ומכאן שהשלב הקדום ביותר מתועד בכתב-יד מעטים, שיש בהם חמישה סימנים לתנועות המלאות (כמייצגם כ"י A), הווה אומר סימן מקבילם של קמץ ופתח טברניים מכאן ושל צירי וסגול מכאן. השלב הבא משתקף בכתב-היד הגדול של פיוטי הדוטה (כ"י C), המחזיק שישה סימנים, ובו עדיין נוהג סימן אחד (ב') כנגד צירי וסגול טברניים, אבל שני סימנים כבר מצויים בו בהקבלה לפתח ולקמץ טברניים; עם זאת אין הם משמשים בהבחנה, שכן סימן הקמץ הא"י משמש הן כנגד קמץ טברני והן כנגד פתח טברני.²³ השלב שלאחריו משתקף בכתב-היד J-D, המחזיקים ניקודים בעלי שבעה סימנים, כאשר הסימן השביעי ב' משמש בהם לציין תנועה חטופה; בכלום מצוי סימן אחד לצירי ולסגול ושני סימנים כנגד קמץ ופתח טברניים, אבל כנגד קבוצת המשנה F-D, שכתב-היד שלה עדיין אין שימוש מובחן בין קמץ לפתח, עומדת הקבוצה J-G, שיש בה כבר פיתוח של ההבחנה בין קמץ לפתח בהתאמה לניקוד הטברני במקרא.

השלב האחרון בהתפתחות השיטה הארצישראלית מיוצג בשני כתב-היד הגדולים של הפיוט L-K (המבחינים בין קמץ לפתח),²⁴ שבהם נתייחד הסימן החדש ב' כנגד צירי טברני בלבד (אבל סימן הסגול ב' עשוי עדיין לבוא בהקבלה לסגול ולצירי טברניים). לפי זה מסיק יהלום, "שאינן לפנינו חילוף חופשי המשקף איבוד ההבחנה בין התנועות אחרי שהייתה קיימת... מסתבר שהשיטה העושה שימוש בסימן

21 תיאור מפורש של תריסר כתב-היד הגדולים מצוי בחיבורו של יהלום: *Palestinian Vocalized Papyrus Mss. in the Cambridge Genizah Collections* (יופיע בקרוב בהוצאת Cambridge University Press)

22 עיין גם יהלום (לעיל, הערה 18), עמ' 214.

23 לשיטת א' דותן (מסורה, עמ' 1435-1436), השלב הקדום של הניקוד הא"י מיוצג באותם כתב-יד, שיש בהם שישה סימנים לתנועות המלאות והמציינים את תנועות a בשני סימנים (השלב השני בתאוריה של יהלום). לדעתו, דבר זה לא יתואר בשיטת סימון חסכונית ופרימיטיבית כשיטה הארצישראלית, שעל כן אין מנוס מהמסקנה, שסימני הניקוד הא"י אינם משמשים בכתב-היד הקדומים כדרך שימושם המקורית. דותן סבור אפוא, שבמקורם שימשו סימני הקמץ והפתח לציין שתי תנועות נבדלות, ככל הנכון, a ו-ā, אלא שמן תקופת הראשית לא הגיע אלינו אף לא כתב-יד אחד. שיטת הניקוד הארצישראלית המקורית, ששיקפה מסורת הגייה בת שש תנועות מובחנות, אומצה במרוצת הדורות בידי נקדנים שלא הבחינו במבטאם בין קמץ לפתח, ועל כורחם השתבשו בניצולם של שני הסימנים (ב', ג').

24 וכן בהרבה כתב-יד ארצישראליים של מקרא (כפי שעולה ממחקרו של רוול).

השביעי לציון מהות קדמית מיוחדת יש בה פיתוח של הבחנות (ההדגשה שלי – א"א), שלא היו מסומנות עד אותה עת בניקוד; וגם אחרי שהחלו לסמן אותן עדיין לא הצליחו בכך בכל מקרה".

1.2.4 מיון מערכות הניקוד השונות הנוהגות בשיטה הארצישראלית וחשיפת שלבי ההתפתחות של השימוש בסימנים, שחלה בתחומיה של אסכולת בעלי הניקוד הא"י (כפי שתוארו בידי רוול ויהלום), אין בכוחם לערער את ההכרה היסודית, שמצד המבטא מערכת התנועות של מסורת הניקוד הא"י, כשהשתקפותה ברוב הטקסטים שבניקוד א"י, היא בת חמש תנועות (i, o, u, a, e). חֹמֶשׁ התנועות הארצישראלי בא לידי ביטוי גרפי בכתב-ידי (המעטים) שאין בהם אלא סימן אחד לקמץ ופתיח מכאן ולצירי וסגול מכאן, ובכתב-ידי (הרבים) שנוהג בהם שימוש מבלבל של סימני הקמץ והפתיח (ב, ב̄) ושל סימני הצירי והסגול (ב, ב̄). את כתב-ידי המקפידים על שימוש מובחן בסימנים הללו, כולם או מקצתם, אין לראות כל עיקר כמשקפים הבחנות פונטיות בין התנועות המיוצגות בהם לא הבחנות מקוריות, שניטשטשו במרוצת התפתחותה של המסורת הארצישראלית, ולא הבחנות מאוחרות, שנצמחו לשם סימון ההגייה המדוקדקת של המקרא; אף אין הם מייצגים מסורת מבטא משנית (בת שש או שבע תנועות), שהייתה מקוימת, לכאורה, במקביל למבטא הא"י בן חומש התנועות במקום מן המקומות.

1.2.4.1 הניקודים הארצישראליים המובחנים (לגמרי או כמעט לגמרי) צריכים להיחשב, לדעתי,²⁵ כניסיונות למדניים של נקדנים בעלי מבטא א"י (בן חמש תנועות) לנקד על דרך ההלכה האידיאלית של טבריה, ניסיונות המשקפים שלב מתקדם בתהליך התקרבותו של הניקוד הא"י בכיוון דמותו של הניקוד הטברני המופתי ובעל היוקרה; אלו הם איפוא גילויים של "טְבֻרֹן" גרפי, ואין בהם משמעות להגייה הממשית.²⁶

25 השווה: ויינרייך, ההברה, עמ' 230.

26 לדעת א' בנדויד (קרית ספר, לג [חשי"ח], עמ' 484–485), כפל הסימנים לתנועת a מכאן ולתנועת e מכאן ועצם חילופי הסימנים ברוב הטקסטים שבניקוד א"י מלמדים, שהיו נקדנים אחרים, שידעו להבחין בין קמץ לפתח מכאן ובין צירי לסגול מכאן. אילו לא הייתה לראשוני הנקדנים הארצישראליים הבחנה כזאת במבטאם הממשי לא היו בודים מלבם שני סימנים לתנועה אחת. שעל כן העובדה, שמעט טקסטים מבחינים היטב בין הסימנים לתנועות הללו, אינה מעידה על שכלולם ואיחורם (כדעת קאלה), אלא להפך, היא מעידה על קדמותם. כנגד כן התמוגגותו של הקמץ בפתח ושל הצירי בסגול, המובעת בטקסטים, שיש בהם בלבולי סימנים, צריכה להיחשב "השתבשות מאוחרת של הבחנה עתיקת ימים". גם ש' מורג (שיטות ניקוד, עמ' 37), סבור, כי כפל הסימנים ובלבולם בטקסטים שבניקוד א"י משקפים מצב קדום יותר של המבטא המסורתי, שבו הייתה עדיין נהוגת הבחנה בין הפונמות e, a – ȧ. רק לאחר מכן נודחו במסורות ארצישראליות מסוימות מימושי הקמץ והפתיח (מכוח גורם פונולוגי: המעתק a < ȧ, היינו מעבר מתנועה אחורית נמוכה לתנועה קדמית; ראה: מורג, העברית, עמ' 103, 105; הנ"ל בין מזרח למערב, עמ' 153) ומימושי הצירי והסגול.

1.2.4.2 על יסוד העובדה, שרוב כתבי-היד שבניקוד א"י מחזיקים טקסטים שמחוץ למקרא – רובם המכריע פיוטים²⁷ – קרוב להניח, כי שיטת הניקוד הארצישראלית, בזמן שנוצרה, נתכוונה להועיל בראש ובראשונה בקריאת הפיוטים, שנאמרו במעמדי התפילה הציבורית. בידוע, שאמירת התפילות בקהילות ישראל לא הייתה נתונה בסד של נוסח קריאה קדום ומחייב, הטבוע בחותם של קדושה מופלגת; הילכך מתבקשת המסקנה, שקריאת הפיוטים (ועל פי זה ניקודם, שהוא כבואה של הקריאה) במנהג התפילה של בני ארץ-ישראל בתקופת הגאונים הייתה עשויה בהתאמה להגייה הממשית של העברית (ההגייה העממית) שנהגה בארץ-ישראל בימיו של הניקוד הא"י (כמשוער: בשנים 700–1000).

ההגייה הזאת, בת חומש התנועות, שנשמכה ככל הנכון אל הרגלי העברית המדוברת בארץ-ישראל בשלהי תקופת חיותה כלשון דיבור, לא תאמה אפוא את מסורת ההגייה הקדמונית (בת שבע התנועות) של בני ארץ-ישראל בקריאת המקרא, שהועברד בחוגי בעלי המסורה הטברניים ונקבעה לבסוף בניקוד הטברני.

1.2.4.3 בדרך הטבע נמצאו באסכולה הארצישראלית נקדנים, שביקשו להסתייע בניקוד הא"י גם בכתבים של מקרא. לצורך זה נתבקשה להם, כמובן, מערכת בת שבעה סימנים (לתנועות המלאות), שתהא מקבילה (מצד מספר הסימנים) לניקוד הטברני, שכבר בזמנם נודע כניקוד המופתי של המקרא. (גידול מערכת הסימנים נתממש על ידי ייחודו של הסימן הארצישראלי 5, שבכתבי-היד הקדומים שימש כנגד שווא נע טברני, לציין את הפתח הטברני, ועל ידי המצאתו של סימן חדש, ב', כנגד צירי טברני). אלא שאופן שימושם של בעלי הניקוד הא"י בשיטת שבעת הסימנים מסגיר את מבטאם הממשי, שכן מתברר, שלא תמיד הספיקו הכוחות לעשות שימוש מובחן לגמרי בסימני הקמץ והפתח מזה והצירי והסגול מזה, על פי דרישות התקן הטברני. רק בקבוצה קטנה של כתבי-יד מקראיים מתגלה בקיאותם של הנקדנים הארצישראליים בהצלחתם לשקף את שיטת התנועות הטברנית כדיוקה.

ומכל מקום, הניסיונות הבודדים לנקד מקראות בניקוד א"י כמו-טברני, היינו בניצולם של שבעה סימנים בין במובחן ובין שלא במובחן, אינם מצדיקים כל עיקר את ההכרה בהם כגילוי מיוחד של מסורת ניקוד למקרא, וממילא אין בהם כדי לייצג שיטת קריאה מסורתית, בעלת מעמד עצמאי, שהייתה מקוימת בשטחי א"י לצדה של שיטת הקריאה הטברנית.

27 יהלום (לעיל, הערה 20), פרק ב; לפי מניינו יש כמאה העתקות שונות של פיוטים בניקוד א"י (המצטרפים מכמאה ושמונים קטעי גניזה), ורק כשלושים העתקות שונות של מקראות (שמקצתן מנוקדות ניקוד ספואדי, ואף יש בהן המחזיקות רק סימני טעמים ארצישראליים).

1.2.4.4 במהלך התפתחותה של שיטת הניקוד הא"י, אנו רואים, ששיטת הסימון החדשה, הכמו-טברנית, שנוצרה בהשפעת השיטה הטברנית במקרא, השפיעה מצדה על הניקוד בכתבים לא מקראיים. ההשפעה הפנימית הזאת הייתה, כמובן, נטולת זיקה לדרך הניקוד הטברנית במקרא, שעל כן אתה מוצא נקדני פיוטים שמשתפקים להשתמש בסימנים $\bar{\text{ב}}$, $\bar{\text{ב}}$ בלבד (כנגד פתח וקמץ טברניים), בין בשימוש מבולבל ובין בשימוש מובחן, ויש נקדנים (והם מעטים ביחס) העושים שימוש הן בסימנים האלה והן בסימנים $\bar{\text{ב}}$, $\bar{\text{ב}}$ כנגד צירי וסגול טברניים.

1.2.5 מעתה נבוא לעיין בהתנהגותם של כמה מסימנים הניקוד הא"י בהקבלה לסימנים הטברניים.

1.2.5.1 שורק ארצישראלי כנגד חולם טברני. הסימנים הארצישראליים $\bar{\text{ב}}$, $\bar{\text{ב}}$ (המכוונים לתנועות שנוצרו מבחינה היסטורית מתנועות ארוכות או מכיווצי דיפטונגים) משמשים כמעט תמיד בהתאמה למקביליהם הטברניים שורק וחולם.²⁸ הדעת נותנת אפוא, ששני הסימנים האלה מייצגים איכויות תנועתיות שונות זו מזו, ושבעלי הניקוד הא"י הבחינו יפה בין $\bar{\text{ב}}$ לבין $\bar{\text{ב}}$.

סטיות אחדות מן ההקבלה האמורה מזדמנות בכתבי-יד לא מעטים, כשנגד חולם טברני בא — בהברות פתוחות ובדרך כלל בלתי מוטעמות — סימן השורק/קיבוץ הא"י כגון: הפֹּנָה, נפֹצִים. יש מי שרואה לפרש²⁹ את החילוף החד-כיווני הזה ככיווני גרפי למציאות הגייה ארצישראלית, שבה תנועת החולם נתפסה, בעטיו של טעם ההברה המוחלש, להיות קרובה ל- $\bar{\text{ב}}$ (ולכן סומנה $\bar{\text{ב}}$).³⁰ ויש מי שסובר,³¹ שחילוף סימן החולם בשורק, המזדמן בהברות פתוחות (בלי שים לב אם ההברה מוטעמת או לאו) מחווה על תפוצתו המותנית; הווי אומר, שתנועות החולם והשורק (המשתלשלות מתנועות ארוכות) משמשות במסורת ההגייה הארצישראלית (כבמסורת השומרנית³²) כשני ביצועים של פונמה תנועתית (אחורית גבוהה) אחת, המותנים במבנה ההברה: פתוחה $\bar{\text{ב}}$, סגורה $\bar{\text{ב}}$.

כנגד שתי השערות אלה, המתנות את מציאותו של שורק א"י כנגד שורק טברני (המשתלשל מתנועה היסטורית ארוכה) במבנה ההברה או כמעמדה כלפי הטעם, עומדת השערה אחרת, שאינה מתייחסת לתחולתו המותנית בדרך כלל של החילוף

28 ריול, טקסטים, עמ' 100; יהלום, הניקוד הא"י, עמ' 41.

29 ריול, הניקוד הא"י, עמ' 65–66.

30 ריול אינו מקפיד לציין, מתי ההקבלה האמורה נוגעת לתנועות קצרות מיוחדות ומתי לתנועות ארוכות.

31 יהלום, הניקוד הא"י, עמ' 42.

32 ראה: בן-חיים, עוֹאנִ"ש, ה, עמ' 30; הנ"ל, תנועות, עמ' 96–97. בן-חיים עצמו כבר הצביע על זיקתה של התופעה השומרנית אל המסורת שברקעם של כמה מכתבי-היד שניקודם א"י (לשונונו כב [תשי"ח], עמ' 224).

האמור. השערה זו גורסת,³³ כי החילוף הזה, המזדמן בטקסטים הארצישראלים מסוימים, צריך להיחשב כמייצג שלב התפתחותי מאוחר ביחס בתולדות ההגייה המסורתית הארצישראלית, שבו חלה בקרב קבוצות אחדות של בעלי ההגייה הזאת נייטרליזיה של התנועות u, o (שהיו מעיקרן פונמות נפרדות).

שלוש ההשערות הללו סובלות כל אחת מקושי מסוים. כנגד ההשערה הראשונה יש לומר, ששורק א"י כמקבילו של חולם טברני מצוי במקרים מעטים גם בהברה מוטעמת,³⁴ שאז כמובן אי אפשר לייחסו להתרחקות הטעם. כנגד ההשערה השנייה והשלישית מן הדין להעיר, כי במצב הלשוני האמור בהן היה מקום לצפות, שהניקוד הא"י יגלה גם את הסטייה ההפוכה, היינו ניקודי חולם א"י בהברה סגורה כנגד שורק טברני.³⁵ שעל כן מוטב להניח, שבפיהם של נקדנים מסוימים תנועת o הייתה הגויה לעתים ברהיטות הקריאה מוגבהת כלשהו ונשמעת מעין u; ומכיוון שבמסורת הארצישראלית לא היה מקוים יחס מיוחד בהתנהגותן של שתי התנועות האלה, עמדה לנקדנים בקיאותם בדקדוק הלשון וכדרך כלל לא החליפו זו בזו, ורק כאן וכאן נפלטו מקולמוסם ניקודי שורק (במקום חולם).

1.2.5.2 חולם ארצישראלי כנגד קיבוץ טברני. כנגד קיבוץ טברני הבא בהברה סגורת־דגש מזדמן לעתים ככתב־יד אחדים שבניקוד א"י ניקוד חולם, כגון: לעומת, בתמי, חופה (ובאותו כתב־יד גם חופה). לדעת רוול,³⁶ ניקודי ב במקום שצריך להיות ב אינם אלא גילויים של ביטול ההכפלה במבטא הארצישראלי, שתוצאות לה בהארכת התנועה הקודמת לעיצור שנהיה פשוט. אף הוא סבור, שאבדן היכולת להכפיל את העיצורים במסורת הניקוד הא"י ניצניה כבר גלויים בניקוד הטברני בעיצורים מסוימים ומסיבות מסוימות (בעיצורי הגרון, בעיצורים ו, י, ל, מ, נ, שבשווא, בסופי תיבות), אלא שבמבטא הארצישראלי נתפשטה התופעה לעיצורים נוספים ונתקיימה גם במסיבות אחרות.

יהלום³⁷ כורך תופעה זו בניקודי חולם א"י כנגד הקמץ הטברני החטוף (שמקורו ב־u קצרה) המוגבלים להברות סגורות שלא בדגש, כגון חלמה, דוֹרִישִׁהו (ראה לקמן בסמוך). לדעתו, אלה ואלה מלמדים על מעתק ניב־יגאוגרפי של u היסטורית קצרה ל־o במסורת המבטא המשתקפת בניקודים ארצישראליים. את העובדה התמוהה לכאורה, שתפוצתם של ניקודי קיבוץ ארצישראלי בהברות סגורות בדגש (כנגד

33 מורג, שיטות ניקוד, עמ' 37.

34 רוול עצמו עמד על כך (הניקוד הא"י, עמ' 68–69; טקסטים, עמ' 100).

35 חולם א"י במקום שורק נמצא בטקסטים מעטים מאוד ובמקומות ספורים. ראה: רוול, הניקוד הא"י, עמ' 63 הערה 4; יהלום, הניקוד הא"י, עמ' 42–43.

36 רוול, הניקוד הא"י, עמ' 62–63.

37 יהלום, הניקוד הא"י, עמ' 47–50.

קיבוץ טברני עולה על תפוצתם של ניקודי חולם ארצישראלי, מסביר יהלום כנטייה של טברון. (שהרי במסורת הניקוד הטברני נתקיימה תנועה o הקצרה לפני עיצור מוכפל, ואילו בהברות סגורות שלא בדגש נסוגה u בדרך כלל ל-כ, היינו קמץ "חטוף").

לי נראה, כי דווקא צורות הרוב בשורק / קיבוץ (המקיימות u קצרה לפני עיצור מוכפל) מייצגות סגולה ארצישראלית מקורית, זאת אומרת שהמסורת הארצישראלית קרובה בעניין זה מעיקרא לטברנית. אם לא נביא בחשבון שני כתבי־יד קדומים, שאינם מכירים את הסימן ב־ כלל ועיקר,³⁸ יהא עלינו לפרש את הצורות המעטות ביחס, שבהן ב־ בא תמורת ב־ בחלק מכתבי־היד שבניקוד א״י, כסימנים של התפשטות מעתק u קצרה לחולם, שחל במסורת הניקוד הא״י בהברות נטולות הטעמה החותמות בעיצור לא מוכפל (ראה לקמן בסמוך), אל תחומי ההברה הסגורה בדגש. 1.2.5.3 חולם ארצישראלי או קמץ ארצישראלי כנגד קמץ טברני "חטוף". כנגד קמץ טברני הבא בהברה סגורה נטולת הטעמה (קמץ "חטוף"), שמקורו ב-u היסטורית קצרה, אתה מוצא בניקודים ארצישראליים חולם (שכיח ביותר)³⁹ או קמץ.⁴⁰ ניקודי חולם, כגון אֹזֹן, מִתְנִים, נחשבים סגולה של כתבי־יד קדומים⁴¹ וכמייצגים מובהקים של מסורת המבטא הארצישראלית,⁴² ואילו ניקוד קמץ (ולעתים פתח), כגון אֹמֶך, לְהֶרְגָה, מִתְנִיה, רואים אותם, כמקובל, כסימן לטברון,⁴³ היינו תכונת ניקוד ארצישראלית, שאינה משקפת הגייה ממשית אלא הידמות גרפית לשיטת ניקוד יוקרתית.

ואולם הדעה המקובלת הזאת מתפקקת לאור העובדה, שברוב כתבי־היד הארצישראליים, שבא בהם קמץ א״י כמקבילו של הקמץ הטברני החטוף, עשוי גם פתח א״י לבוא כמקבילו (ואף הם אינם מקיימים את ההבחנה הטכנית המובהקת בין קמץ לפתח);⁴⁴ שעל כן יש פתח לסברה, שהתופעה הזאת יש לה באמת משמעות פונטית.

רוול⁴⁵ מעלה בלשון שמא את האפשרות, שהשימוש בקמץ (או בפתח) א״י (כנגד קמץ "חטוף") באותם כתבי־יד הנוהגים חילוף בין קמץ לפתח (מחלקות 3, 5, 7

38 יהלום, הניקוד הא״י, עמ' 48 והערות 102, 103.

39 רוול, טקסטים, עמ' 100 (סעיף 4).

40 שם, עמ' 102 (סעיף 6).

41 M. Dietrich, *Neue palästinisch punktierte Bibelfragmente*, Leiden 1968, p. 88*; יהלום,

הניקוד הא״י, עמ' 48; הנ"ל, קרית ספר מה (תש"ל), עמ' 387, 390.

42 ראה: ש' מורג, לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 207.

43 דיטריך, (לעיל, הערה 41), עמ' 72-75; רוול, טקסטים, עמ' 102 (סעיף 6); יהלום, עמ' 388.

44 על פתח א״י כמקבילו של קמץ טברני "חטוף", ראה: רוול, הניקוד הא״י, עמ' 53.

45 רוול, טקסטים, שם.

המשתייכות לקבוצה B לפי מיונו) מלמד, שערכו הפונטי של ההגה התנועתית הארצישראלית קרוב יותר לאלופונים של פונמת /a/ מאשר לאלה של פונמת /o/. אם יש ממש בהשערה הזאת, ראוי לעגן את הפירוש הפונטי בהסבר היסטורי. את ניקודי ב¹, (לעתים גם ב²) כנגד קמץ טברני "חטוף" יש לראות במצומד לניקוד ב³ (לצד ב⁴) כנגד קיבוץ טברני (ראה למעלה) וכנגד קמץ טברני "חטוף". בניסוח כולל ניתן להגדיר את הממצא הארצישראלי בנוגע לתנועות הללו בדרך זו: כנגד קיבוץ או קמץ "חטוף" שבניקוד הטברני, שמקורו בתנועת u היסטורית קצרה, באות בניקוד הא"י התנועות חולם, קמץ (=פתח) ושורק (ב⁵, ב⁶, ב⁷). נראה להניח, שבמסורת הניקוד הא"י משתקפים שני שלבים בתהליך ההיסטורי של נסיגת u קצרה בעברית, ושניהם מאוחרים לשלב הנסיגה המתגלם בניקוד הטברני, היינו נסיגה ל־i (=קמץ "חטוף").⁴⁶ בשלב הראשון נסוגה u עד o, ובשלב השני הפליגה הנסיגה מעבר לתנועת o והגיעה עד a.

1.3 הניקוד הארצישראלי-טברני

1.3.0 שיטת הניקוד הקרויה "ארצישראלית-טברנית"⁴⁷ (להלן א"ט) נוצרה ונפוצה בראשית ימי שימושה בארץ-ישראל ובסביבותיה הקרובות (כעדות ממצאי הגניזה), ואין ספק, כי צמחה ועלתה בחוגיהם של למדנים ארצישראליים. מספרם של כתבי-היד שבניקוד א"ט עולה לאין שיעור על מספר כתבי-היד שבניקוד א"י, ואין זה רחוק הניח, שהייתה השיטה הא"ט שיטה פופולרית למדי במזרח (ובהמשך התפתחותה גם באיטליה ובאשכנז)⁴⁸, אף כי לא הגיעה לשיעור תפוצתה של שיטת הניקוד הטברני.

46 רק במספר חיבות מודמן בטברנית המעתק i < u לצד המעתק הרגיל u < o. ראה: י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 358–372.

47 את השם "ניקוד ארצישראלי-טברני" הציע נ' אלוני (בית מקרא ח [תשכ"ד], עמ' 143). שמות נוספים שבהם נתכנה הניקוד הזה: ניקוד "בן נפתלי" (קאלה); "פסאודו בן נפתלי (דיאז-מאצ'ו); "טברני מורחב" (ייבין) ארץ-ישראל מורחב" (מורג); "טברני לא קונבנציונלי" (דוהן) ועוד. לדיון בייחודי הניקוד הא"ט, ראה: P. Kahle, *Masoretens des Westens*, II, Stuttgart 1930; S. Morag, "The Vocalization of Codex Reuchlinianus ...", *JSS* 4 (1959), pp. 216–237; מ' בית אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 27–46, 80–102; א' אלדר, מסורת הקריאה (עייין ב"מפתח שיטות הניקוד" שבעמ' 212). על הדעות השונות שהביעו מלומדים בעניין טיבו של הניקוד הא"ט וזיקתו לשיטות הניקוד האחרות, ראה: אלדר, שם, עמ' 180–184.

48 הניקוד הא"ט, שלא כמו הניקוד הא"י, חרג מתחומי המזרח ונפוץ בארצות אירופה. ראה: קאלה, שם, עמ' 46*–48*; בית אריה, שם, עמ' 99–100; אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 4–6, 172–173.

1.3.1 רוב כתבי־היד שנוקדו בשיטת הניקוד האי"ט במזרח הם של מקרא, ומעייטום של פיוט ומשנה (היפוכו של היחס בכתבי־היד שניקודם א"י); המשותף לכולם, שהם משקפים את המבטא הארצי־ישראלי בן חומש התנועות (תנועת e אחת ותנועת a אחת), אף על פי שנקדניהם עושים שימוש בכל שבעת סימנים התנועות הטברניים⁴⁹, ומקצתם אף מקפידים (במקראות בלבד) לדייק בשימוש מובחן של קמץ–פתח וצירי–סגול כדרך הטברנית.⁵⁰ מיחסם המספרי של כתבי־היד המקראיים והחוץ־מקראיים עולה, כי הניקוד האי"ט נועד בראש ובראשונה לשמש במקראות. מסתבר, שממציאי הניקוד הזה ביקשו לייסד שיטת רישום גרפית כמו־טברנית לצורך הקריאה במקרא בהתאמה למבטאם הממשי, המבטא הארצי־ישראלי, ולא לפי שיטת הקריאה הטברנית, שהייתה נחלת חוג מצומצם וסגור של חכמי מסורה ולמדנים.

אין ספק, כי מכוח היוקרה המופלגת, שהייתה טבועה בניקוד הטברני המסורתי – היינו, באותה שיטת ניקוד, שהוכרה כמשקפת את הקריאה הארצי־ישראלית המסורתית והקדומה של המקרא – לא הייתה יכולה שיטת ניקוד של מקרא, המקוימת בתחומי ארץ־ישראל לצדה של השיטה הטברנית המופתית,⁵¹ לגלם את המהויות התנועתיות בפחות משבעה סימנים, אפילו שיטת הקריאה המיוצגת בה מתאפיינת במערכת ווקאלית של חמש תנועות בלבד. השימוש המובחן בסימנים הטברניים היה, כמובן, פועל יוצא של מידת בקיאותם של בעלי הניקוד האי"ט בניקוד הטברני של המקרא ובדקדוק העברית הטברנית. עם זאת, גם מקצת נקדני מקרא, שדייקו יפה בהבחנות של קמץ ופתח ושל צירי וסגול, לא נמלטו משגגות: זעיר שם זעיר שם אתה מוצא בכתביהם המנוקדים בניקוד האי"ט, שהרגלי המבטא הממשי שלהם השחילו עצמם אל תוך הניקוד ושיבשו להם פתח בקמץ וצירי בסגול (ולהפך).

1.3.1.1 ראוי אפוא לחזור ולהדגיש: מגמת הטברון פעלה באסכולה הארצי־ישראלית־טברנית רק בתחומי צורת הנקודות ודרך שימושן, אך לא פעלה להשפיע על עצם מסורת ההגייה הארצי־ישראלית, שהייתה מונחת ביסוד הניקוד האי"ט.⁵²

49 הכינוי "ארצי־ישראלי־טברני" ניתן לשיטת הניקוד הנידונה על שום רקעה הפונולוגי, המתאים למבטא הארצי־ישראלי, ושימושה בצורות הגרפיות של הניקוד הטברני.

50 קאלה, שם, עמ' 58* ; ש' מורג, לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 207 ; דותן, מסורה, טור 1465 ; אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 28–29.

51 שיטת הניקוד האי"ט, לפחות בשלב המגובש והמשוכלל שלה, היא – ככל הנכון – מאוחרת לניקוד הטברני ; ראה : מורג, (לעיל, הערה 47), עמ' 228–229. על קטעי הגניזה המועטים המייצגים את הניקוד האי"ט בשלב הפרימיטיבי והקדום של התפתחותו, ראה : A. Diez-Macho, "A New List of So-Called Ben-Naftali Mss", *Hebrew and Semitic Studies Presented to G. R. Driver*, Oxford 1963, pp. 18–19, 26, 27, 29, 31, 33, 35; עמ' 347.

52 על קווי המבטא האי"ט המשתקפים בניקוד האי"ט, עיין : דיאז־מאצ'ו, שם, עמ' 20–26 ; ש'

1.4 הניקוד הבבלי

1.4.0 הטקסטים שניקודם בבלי משקפים שני שלבים עיקריים בהתפתחותה של מסורת ההגייה הבבלית בתקופת הגאונים:⁵³

א. הטקסטים הבבליים העתיקים מייצגים את המבטא הבבלי הטהור, שנהג בקהילות בבלי, ככל הנראה, עד המאה התשיעית.

ב. טקסטים בבליים בינוניים המייצגים מבטא שאינו בבלי טהור, היינו בבלי עתיק פחות, שניטשטשו או נעלמו בו כליל כמה קווי ייחוד מקוריים, אבל בכללותו הוא מבטא בבלי שיטתי ומרוכים בו היסודים הבבליים הטיפוסיים.

1.4.1 את שמבדיל בתכונות המבטא — ומכל מקום ברובן המכריע — בין המבטא הבבלי הטהור למבטא הבבלי שאינו טהור, ניתן לתלות בהשפעתה של מסורת הניקוד הטברני (טברון).⁵⁴

המבטא הבבלי העתיק, המסור ברוב כתבי-היד שבניקוד בבלי פשוט,⁵⁵ מבחין שש תנועות,⁵⁶ והן: שורק/קיבוץ, חולם, קמץ, פתח/סגול, צירי וחיריק. עדות ספרותית ראשונה על שיטת קריאה בבליית במקרא, הנבדלת מן הקריאה הטברנית, נמצאת בספרו של ההיסטוריוגרף הקראי הנודע קרקסאני (בן דורו הצעיר של רס"ג), "כתאב אלאנואר ואלמראקב".⁵⁷ וזה לשונו:⁵⁸

אנשי ארץ ישראל ואנשי בבל אף על פי שיש ביניהם חילוף במנהגים, שניהם צדקו יחדיו, ויתכן לעבוד את ה' בשני דרכים (שונים) יחד, כשם שיתכן לעבודו בשתי קריאות (שונות), ר"ל קריאת הארצישראליים וקריאת הבבליים. שהרי אנו רואים שאנשי בבל קוראים קריאה שונה מקריאת אנשי ארץ-ישראל במבטא.⁵⁹

מורג, שם, עמ' 206–208; א' אלדר, "לברור מהותו וגולגוליו של הניקוד הארצישראלי-טברני", חקר ועיון במדעי היהדות, חיפה תשל"ו, עמ' 39–48.

53 עיין: י' ייבין, "קריטריונים לקביעת שלבי השתלשלותו של הניקוד הבבלי", דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 97–99; הנ"ל, הניקוד הבבלי, עמ' 22–25.

54 שינויים מרחיקי-לכת בכיוון הטברנית מצויים במקורות בבליים צעירים (שרובם כתבי-יד מתים). הללו משקפים בעיצומו של דבר הגייה טברנית, שנשתקעו בה — במידות שונות של כמות ובדרגות שונות של עקיבות — שרידי מבטא בבלי מקורי.

55 על ההבדל בין הניקוד הבבלי הפשוט לניקוד הבבלי המורכב מבחינת שימוש הסימנים, ראה: ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 14–15.

56 גם המבטא המשתקף בכתבי-היד הקדומים שבניקוד המורכב (השונה בכמה תכונות מהמבטא הבבלי הטהור שבניקוד הפשוט) מבחין באותן שש תנועות. ראה: ייבין, שם, עמ' 23–24.

57 מהדורת ל' נימאי, א-ה, ניר-זורק 1939–1943.

58 שם, ח"א, עמ' 135; למעלה תרגומו העברי של ב' קלאר (קלאר, מחקרים, עמ' 322). ההוספות בסוגריים הן שלי.

59 המבטא הארצישראלי שאליו מכוון קרקסאני אינו המבטא בן חמש התנועות המשתקף בניקוד

- 1.4.2 הרי כמה קווי יחוד של שיטת הניקוד הבעלי, שעניין להם להגייה:
- 1.4.2.1 העובדה, שהניקוד הבעלי אין לו אלא נקודה אחת (ב) כנגד סימני הפתח והסגול הטברניים, מתפרשת שבמסורת המבטא הבעלית, העולה מן הניקוד, הייתה מקוימת רק תנועה אחת כנגדם. לעצם הגייתו של הסימן הבעלי הנזכר הוצעו שלוש אפשרויות, ולפיהן הוא מציין: א. פתח (כדעת א' גרב'ל ומ' ויינרייך);⁶⁰ ב. תנועה קדמית המתמצעת מבחינה פונטית בין פתח לסגול (כדעת ב' קלאר ואחרים);⁶¹ ג. פתח וסגול כאחד, לפי הנסיבות (כדעת ז' בן-חיים).⁶² בין כך ובין כך מסתבר להניח, כי במסורת ההגייה הבעלית לא נתרחושו התהליכים הפונולוגיים שהביאו ללידתה של תנועת הסגול.⁶³ ושעל כן אין מקום להניח שנזדהו בה, בבבלית, תנועות הסגול והפתח (אחרי שנולדה תנועת הסגול) ונתלכדו בתנועה אחת.⁶⁴
- 1.4.2.2 הניקוד הבעלי של המקרא, כמותו כניקוד הטברני, אין בו חילוף סימני קמץ-פתח,⁶⁵ אשר על כן ברי, שאיכותו הפונטית של הקמץ הבעלי שונה מזו של הפתח. אף יש ידעיים להנחה,⁶⁶ שאיכותו של הקמץ הבעלי (שיסודו ב-a קדומה) לא נבדלה מזו של הקמץ הטברני,⁶⁷ והייתה תנועת a (תנועה אחורית נמוכה) או תנועת o (מהות שבין a ו-o). עם זאת אין שתי המסורות, הבעלית והטברנית, שותפות לעניין תפוצתו של סימן הקמץ, שכן מקבילו הבעלי של הקמץ הטברני, שנשתלשל מתנועת u קדומה, הקמץ "החטוף", הוא השורק.⁶⁸

- שאנו מכנים אותו "ניקוד ארצישראלי", אלא הוא המבטא המסורתי של בני ארץ-ישראל בקריאת המקרא, המסור לנו בכתב בניקוד הטברני שלמקרא.
- 60 ויינרייך, ההברה, עמ' 231, 234 (ושם מובאת דעתה של א' גרב'ל).
- 61 קלאר, מחקרים, עמ' 43; מורג, העברית, עמ' 122-123; דותן מסורה, טור 1443.
- 62 בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 36. לדעתו, תנועת הפתח/סגול הבעלית היא a, וזו "עשויה לנוע קדימה בהקשרי היגוי מסוימים, ואפילו להתקרב עד כדי e" (בן-חיים, תנועות, עמ' 99). בניגוד למצב בטברנית, שבה אחד האלופונים של הפונמה הזאת, הנוטה קדימה, בלט במבטא וזכה לסימן בפני עצמו, היינו סגול, אף כי נשאר במעמד אלופוני, הרי במסורת הבעלית לא ראו להפריש את הסגול מן הפתח (שם, עמ' 101).
- 63 מורג, העברית, עמ' 119.
- 64 בן-חיים, תנועות, עמ' 101.
- 65 ייבין, הניקוד הבעלי, עמ' 61. אף הוא מעיר שם, כי בלשון חכמים יש תיבות שמצוי בהן חילוף קמץ-פתח. על ביטול הניגוד בין קמץ לפתח בשלב מאוחר של תולדות מסורת ההגייה הבעלית, ראה: מורג, בין מזרח למערב, עמ' 153.
- 66 ראה: קלאר, מחקרים, עמ' 43, 45; מורג, העברית, עמ' 102; ויינרייך, ההברה, עמ' 236-237.
- 67 מספר חוקרים הביעו את הדעה, שהקמץ הבעלי מהותו שונה משל הטברני (והוא תנועה קדמית נמוכה a). ראה: P. Kahle, *Der masoretische Text des A. T nach der Überlieferung der* (1902, pp. 158-159, *babylonischen Juden*, Leipzig); ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית, עמ' 88; ח' ילון, קונטרסים, ב, ירושלים תרצ"ח — תרצ"ט, עמ' 85-86 והערה 5; מ"צ סגל, לשוננו א (תרפ"ח/ט), עמ' 37.
- 68 מורג, העברית, עמ' 103; בן-חיים, תנועות, עמ' 98.

1.4.2.3 בניקוד הבבלי ישנן דוגמאות בודדות לחילוף חופשי של סימני חולם-שורק,⁶⁹ שאינן מצדיקות לראות בו מייצג של חילוף פונטי כללי בתחומי המסורת הבבליית. התפוצה של תנועות החולם והשורק במסורת זו, השונה מתפוצתן בטברנית,⁷⁰ וחילופים מסוימים, שהם בגדר חילופים מורפולוגיים (הבדלים שבמסורת תצורת המלים),⁷¹ יצרו את הרושם המוטעה, שבשיטה הבבליית מקוימים חילופי חולם-שורק לא מעטים,⁷² או אפילו ערבובי חולם-שורק,⁷³ המצביעים על טשטוש ההבדל הפונטי שבין שתי התנועות הללו. קרוב לשער, שהמקרים היחידים של חילוף סימנים ב' (חולם) – ב' (שורק) הם בחזקת טעות הנקדן.

1.4.2.4 בכמה כתבי-יד בבליים עתיקים מצוי לעתים רחוקות חילוף חולם-צירי; בכתבי-יד בינוניים אחדים מתעצם החילוף הזה עד כדי ערבוב גמור.⁷⁴ החכם הקראי קרקסאני מפרש את עובדת החילוף בתנועות הללו בדרך זו: "והרבה מיהודי עיראק שגדלו בין הנבטיים אומרים במקום קדוש קדיש". כלומר: הגיית החולם כמוה כהגיית הצירי, והיא תולדת ההשפעה של הארמית, לשון דיבורם של הנבטים, על העברית באחדים משטחי בבל (שבה ישב קרקסאני).⁷⁶ ואולם יש מקום לפקפק בהסברו של קרקסאני לגבי רקעה הארמי של הגיית החולם כצירי, ואפשר שהגייה זאת היא בגדר תכונת היגוי עברית עצמית, שמקורה במסורת הגייה קדומה (דעת מורג⁷⁷).

לאור עדותם של כתבי-היד הבבליים בנוגע לתפוצתה של תופעת ההגייה הנידונה, ותוך התחשבות בדברי קרקסאני מכאן ובמסורת החיה של חלק מבני תימן מכאן,⁷⁸ נראה להציג את השתלשלות הגיית החולם הבבלי בהסבר הבא: במחוזות

69 ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 60.

70 ייבין, שם, עמ' 62–63, 64.

71 ייבין, שם, עמ' 60.

72 א' בנדויד, לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 27.

73 א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות, ירושלים תרצ"ח, עמ' 8, הערה 3.

74 ייבין, הניקוד הבבלי, עמ' 60–61.

75 כתאב אלנאואר ואלמראקב, מהדורת נימיו, ח"א, עמ' 140. התרגום העברי למעלן לפי קלאר (מחקרים, עמ' 327).

76 על השפעת לשון הדיבור על לשון הקריאה העברית אומר קרקסאני: "האומה, כיוון שארכה ישיבתה בבבל ובארצות הגולה שמאחוריה, נתדמתה קריאתה לשל הנבטים, והאיל ועינינו הוראות שקריאת אנשי בבל קרובה ללשון הנבטים" (מהדורת נימיו, שם; קלאר, מחקרים, עמ' 326). לדעת המהדיר (ראה: ויינרייך, ההברה, עמ' 237), הנבטים הם אוכלוסין לא מוסלמים בבבל, המדברים ארמית. ועיין: מורג, בין מזרח למערב, עמ' 155.

77 ש' מורג, ארץ-ישראל ה' (ספר מזר), ירושלים תשי"ט, עמ' 138–142; הנ"ל, העברית, עמ' 96–97.

78 בשניים ממחוזות תימן (שרעב ועדן) החולם הגוי כצירי. ראה: מורג, העברית, עמ' 92.

אחדים של בבל הישנה, בתקופה שנהג בה המבטא הבבלי הטהור, היה החולם הגוי כעין תנועת \bar{u} , תנועה מרכזית או קדמית מעוגלת; ולפי שתנועה זו קרובה קרבת חיתוך לצירי (עיקר ההבדל ביניהן מונח בעגילת השפתיים), נפלטו מקולמוסם של נקדנים אחדים (של המקורות הבבליים העתיקים) חילופי טעות של חולם-צירי. בשלב מאוחר יותר של תולדות בבל בטלה, ככל הנראה, התכונה המבחינה של עגילת השפתיים,⁷⁹ ותנועת החולם נעשתה כתנועת e (צירי); הביטול הזה היו לו תוצאות בניקוד, היינו בלכולי חולם-צירי, בחלק מכתבי-היד הבינוניים (המשקפים מבטא בבלי עתיק פחות משל המבטא העולה מן המקורות הבבליים העתיקים).

1.4.2.5 בניקוד הבבלי אין אלא סימן אחד, הסימן \bar{u} , הן כנגד u היסטורית קצרה והן כנגד u היסטורית ארוכה; עם זאת הובעה הדעה — מתוך הסתמכות על מסורת הקריאה החיה של בני עדת תימן (המשמרת את המורשה הבבלית בתנועות) — שבני בבל הבחינו בהגייתם בין מימוש השורק, שהיה u , לבין מימוש הקיבוץ, שהיה כמו \bar{u} (תנועה שהיא ממוצעת מבחינה פונטית בין i ל- u); ומכאן מסתבר, שהמסורת הבבלית היו לה מעיקרא שבע תנועות ולא שש.⁸⁰

ואולם האסמכתה התימנית אין לה תוקף, שכן בהגייתם המסורתית של בני תימן אין מקוימת הבחנה של קבע בין כל שורק לכל קיבוץ, הגם שהתנועה \bar{u} אכן הגויה בפיהם כאחד ממימושי תנועת השורק/קיבוץ.⁸¹ ממילא מתקפח ערכה של הסברה, המייחסת למסורת ההגייה הבבלית תנועה שביעית.

2. אפיון ההתפלגות של העברית כלשון קריאה

2.0 לאורן של ארבע שיטות הניקוד, שנתגבשו בתקופת הגאונים במרכזי היהדות הגדולים של המזרח, ועל יסוד העיון (למעלן פרק 1) בטיבן — יש בידינו לאפיין את ההתפלגות של העברית כלשון קריאה, ככל שהדברים מצטמצמים על גורל התנועות, הן מנקודת הראות של התפוצה הגאוגרפית והן מנקודת הראות של מבנה הרבדים הגנאולוגי.

79 לביורר טיבו של התהליך הפונטי של ביטול עגילת השפתיים, ראה: מורג, העברית, עמ' 99.

80 ויינרייך, ההברה, עמ' 234–235, 238–239. ויינרייך אף מפליג לשער, שההבדל שורק-קיבוץ (\bar{u} - u) שורשיו נעוצים בארץ-ישראל בזמן שהעברית הייתה עדיין לשון דיבור (שם, עמ' 235).

81 ראה: מורג, העברית, עמ' 76–77. בדבריו על ההבחנה בין שורק לקיבוץ בקריאת התימנים בימינו נמשך ויינרייך (לעיל, הערה 80) בעקבות חוקרים שקדמו לש' מורג (גרימה, גוייטיין, גומפרץ, דמת'י). אנב האורח יוער, כי לדעת מורג (העברית, עמ' 80–81), אין לראות את המימוש \bar{u} של השורק/קיבוץ שבפי התימנים כתכונת היגוי עברית מקורית; את מקורה יש לבקש בלהג הערבי היהודי של יהודי תימן.

2.1 מן הבחינה הגאוגרפית, החיץ בכללי הגיית התנועות קבוע בין ארץ-ישראל לבבל,⁸² והוא תוחם בין השטח ההוגה שש תנועות (בבל) לבין השטח שאינו הוגה שש תנועות (ארץ-ישראל). מן הבחינה ההיסטורית נתפלגה פונולוגיית התנועות של "לשון הקודש" בין קריאת המקרא לבין קריאת הטקסטים שמחוץ למקרא;⁸³ התפלגות זאת חלה רק בארץ-ישראל, שבה שימשה העברית לפנים כדיבור החי (בבבל לא הייתה תודעה של מסורת חיה לגבי העברית המדוברת). מסורת המבטא של בני ארץ-ישראל בקריאת המקרא היא בת שבע תנועות, ומשתקפת בשיטת הניקוד של חכמי המסורה הטברניים, שהיו מופקדים על מסירתה המדוקדקת של הקריאה הארצישראלית הקדומה; מסורתה של ארץ-ישראל בקריאת הספרות הבתרא-מקראית בת חומש תנועות היא, ומשתקפת בניקודי ארץ-ישראל השונים (ניקוד טברני, ניקוד א"י, ניקוד אי"ט) שבכתבי-יד של משנה ומדרש ופיוט. הניקוד הא"י והניקוד האי"ט בכתבי-יד של מקרא משקף את הנוהג הארץ-ישראלי של קריאת המקרא על דרך ההגייה המשמשת בקריאת הטקסטים שמחוץ למקרא, שהייתה ככל הנכון הגייתם הממשית של בני ארץ-ישראל (ההגייה "העממית"); שעל כן אין לתלות בהם ייחוס של מייצגי מבטא מסורתי תקני ובעל מעמד עצמאי בקריאת המקרא.

2.2 את ההבדלים הרגיונליים במבטא המסורתי שבין טבריה לבבל ראוי להחשיב כמייצגים את הממד הדיאלקטולוגי (ביתר דיוק: מעין דיאלקטולוגי) של העברית

82 ההסתעפות הגאוגרפית העיקרית של העברית הנקראת בתחום המבטא, יש לה מקבילה בהבדלי גרסה בין ארץ-ישראל לבבל לגבי המבנה התנועתי של התיבות וצורות הלשון, היינו בתחום מסורת התצורה. (התופעות והנתונים המגלים את השוני שבין מסורת ארץ-ישראל למסורת כבל אמורים הן בלשון המקרא והן בלשון חז"ל.) ראוי להעיר, כי מקור נכבד להבדלי התצורה בין שתי המסורות האלה הם תהליכים ומעתיקים פונולוגיים שונים בתחום הווקאלי, שחלו בעברית הקדמונית. דין להניח איפוא, כי הבדלים לא מעטים בין מסורות התצורה של ארץ-ישראל ובבל (כמותם כהבדלי ההיגוי העיקריים שבין מסורות המבטא) מייצגים בעיצומו של דבר דיפרנציאציה דיאלקטית.

83 הכוונה בעיקר לקריאת המשנה, שלפיה הלכה גם הקריאה בשאר הספרות התלמודית, ולקריאת הפיוטים. ההבחנה בין מסורת הקריאה במקרא לבין מסורת הקריאה במשנה היא ברורה וחד-משמעית: כל אחת משתי המסורות העבריות הללו, הן בארץ-ישראל והן בבבל, היא מהות עצמאית. עם זאת, מעמדן של מסורות הלשון הקדמוניות והחיות לגבי קריאת המקרא שונה ממעמדן לגבי קריאה המשנה; ולפי שלא הרי המקרא, שנתקבל לו נוסח בדוק ומוסמך לאותיותיו ולנקודותיו ולטעמיו, כהרי הטקסטים שמחוץ למקרא, שהללו מעולם לא נתקבלה להם מסורת של נוסח ושל ניקוד שהיא מוסמכת וקבועה ומחייבת. לשאלת היחס בין ניקוד המקרא לבין ניקוד המשנה, וזיקת העדות לסימני הניקוד בטקסטים שמחוץ למקרא, עיין: ש' מורג, לשוננו לעם, קונטרס עד-עה (תשי"ז), עמ' 20-27; הנ"ל, מולד, כרך כו, חוברת 224/5 (1970), עמ' 297-298.

המשמשת בקריאת המקרא. ואילו את דיפרנציאציית התנועות הפנים-ארצישראלית מותר לראות כמייצגת את הממד ההתפתחותי בהשתלשלותה של העברית בהיותה לשון חיה: עברית כצורתה בימי בית ראשון (לשון מקרא) ועברית כצורתה בימי בית שני והדורות הסמוכים לאחר חורבנו (לשון חכמים).

2.2.1 מסורות הקריאה במקרא של ארץ-ישראל ובל בתקופת הגאונים מושכות את קיומן מדרכי הקריאה במקרא בדורות קדומים, כאשר העברית הייתה עדיין בחזקת לשון מדוברת (בצורתה כלשון חכמים): דרכי הקריאה הקדמוניות, הן מצדן נסמכו אל נכון על ניבי העברית של ימי הבית הראשון, אם כי היו נתונות להשפעת הדיבור של ימי הבית השני (אחת מדרכי הקריאה נעתקה בזמן מן הזמנים לבבל, והתגלגלה במרוצת הדורות להיות מסורת הקריאה הבבלית).

2.2.2 מסורות הקריאה של ארץ-ישראל ובבל כשימושן בספרות שמחוץ למקרא אף הן מתמשכות בזמנים קדומים. המסורת הארצישראלית משמרת את קווי הייחוד של העברית בשלהי תקופת דיבורה בארץ-ישראל (לשון תנאי ארץ-ישראל),⁸⁴ ואילו המסורת הבבלית של תקופת הגאונים משקפת את לשון חכמים כפי שנתקיימה בבבל. בבבל לא הייתה, כאמור, תודעה חיה של לשון חכמים מדוברת,⁸⁵ שעל כן לא נתפתחה במסורתה הלשונית התפלגות פנימית של מבטאים לפי סוגו של הטקסט הנקרא (כדרך שאירע למסורתה של ארץ-ישראל).

2.3 התמונה המוצעת כאן שונה עקרונית מן ההיצג המקובל במחקר, שלפניו כל המבטאים המסורתיים של העברית שהיו קיימים בימי המצאת הניקוד לסוגיו מייצגים דיפרנציאציה גאוגרפית.

2.3.1 לדעת מ' ויינרייך,⁸⁶ "שלוש שיטות הניקוד בצבצו ועלו במקומות שהקריאה הייתה שונה", וזו התפלגותן: הניקוד הטברני מייצג את שיטת הקריאה של צפון ארץ-ישראל, הניקוד הא"י את קריאת דרום ארץ-ישראל, והניקוד הבבלי — את קריאתם של בני בבל. ב' קלאר קובע: "כבר בעצם תקופת יצירתו של הניקוד שוב לא הייתה קיימת הגיהה אחת ואחידה בתפוצות ישראל, אלא הייתה מפולגת לשלושה מבטאים שונים, שכל אחד מהם היה שולט בתחום גאוגרפי מסוים".⁸⁷ וכך הוא תוחם את שלושתם: המבטא המכונה "ארץ-ישראלי-טברני" (מבטא של שבע תנועות, המשתקף בכתב-יד מסוימים שבניקוד טברני וא"י) שימש בארץ-ישראל, המבטא הבבלי שלט בבבל, והמבטא הקרוי "מצרי-ספרדי" (מבטא של חמש תנועות,

84 י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א (בעריכת י' קוטשר), רמת-גן תשל"ב, עמ' 45-40.

85 שם, עמ' 45, 61.

86 ויינרייך, ההברה, עמ' 142-143.

87 קלאר, מחקרים, עמ' 42.

המשתקף בטקסטים מסוימים שבניקוד א"י ובטקסטים שניקודם אי"ט) תחום שלטונו היה במצרים ובאפריקה.⁸⁸

2.3.2 ש' מורג מדגיש אמנם, שההבדלים בין שיטות הניקוד משקפים בעיקר חילוקי דעות בין אסכולות שונות של חכמי מסורה ולשון בשאלות עקרוניות,⁸⁹ אבל גם הוא רואה בהם השתקפות של הבדלים שבין המבטאים המסורתיים של העברית, שנהגו באסכולות הניקוד, וזה לשונו: "הניקוד הטברני רקעו במבטאה של אסכולת טבריה; הניקוד הארץ-ישראלי משקף מבטא שנהג במקומות מסוימים בארץ-ישראל, שבהם לא היה המבטא הטברני מקובל באותם הדורות; הניקוד הבבלי משקף את המבטא שנהג בקהילות בבל בתקופת הגאונים".⁹⁰

2.3.3 הערכה שונה בדבר מורשת היהודים בתחום התנועות הביע ז' בן-חיים.⁹¹ לדעתו, בכל אחת משלוש שיטות הניקוד העיקריות — הטברנית, הארצישראלית והבבלית — משתקף יותר מאשר מבטא אחד, ולמעשה, בכל אחת מהן "השתמשו היהודים בעלי מסורות מבטא שונות"; מכאן שאין מקום לומר, שהן מייצגות שלושה ניבים של העברית.

3. ההסתעפות של מבטאי העברית

3.0 לאחר העתקת מרכז הכובד של האוכלוסייה היהודית בשלהי תקופת הגאונים אל מחוץ לגבולות ארץ-ישראל ובכל נמשכת רציפות קיומה של העברית כלשון קריאה על שלושת מבטאיה בהגיית התנועות (הטברני, הבבלי, הא"י/אי"ט) באותם קיבוצים יהודיים שנתפתחו בהם מרכזי תורה ולימוד.

3.1 על הסתעפותם של המבטאים השונים בתפוצות ישראל אנו למדים מתוך ידיעות ספרותיות מכאן, ומתוך ניקודי כתבי-יד ותעתיקים ללועזית (שיש בהם סימן למקומם ולזמנם) מכאן.

3.1.1 עדות קדומה על התפשטות שני נוסחי הקריאה המסורתית במקרא נתונה לנו בספרו של קרקסאני "כתאב אלאנואר ואלמראקב", שנכתב בשנת 937. משמו של חכם רבני איש ארץ-ישראל, יעקב בן אפרים "אלשאמי", מוסר החכם הקראי המפורסם,⁹² שקריאת בבל התפשטה בארצות שממזרח לגבול סוריה ועיראק

88 שם, עמ' 43-45.

89 מורג, שיטות ניקוד, עמ' 65-66.

90 מורג (לעיל, הערה 5), טור 842.

91 בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 35.

92 קלאר, מחקרים, עמ' 43-44, 323; ויינרייך, עמ' 241.

ובחצי-האי ערב. (המושג "קריאה", שקרקסאני נוקט אותו בסוגיה שלפנינו, מכוון הן לעניין נוסח המקרא וחילוקים בגרסאות-מלים והן לעניין הניקוד ומסורת המבטא בכללותה.) הוא עצמו משמיענו, שהיהודים יושבי ארצות אדום (במקור "אלרום" = אסיה הקטנה והבלקנים שבקיסרות ביזנטיון),⁹³ וכן אנשי המערב (במקור "אלמגרב" = מארוקו, או כל ארצות המגרב האפריקני),⁹⁴ שהם לדעתו צאצאי היהודים מימי גלות בית שני, קריאתם היא "קריאת ארץ ישראל".⁹⁵ (על פי קשר העניינים ברור לגמרי, שכאן ובמקומות אחרים בספרו של קרקסאני, "קריאת ארץ ישראל" אינה אלא שיטת הקריאה הארצישראלית הקדומה, שנתגלמה בשיטת הניקוד והטעמים הטברנית.)

ואולם מתוך מה שאומר קרקסאני בהמשך דבריו על ענייני המבטא העברי שבפי היהודים בארצות יישוביהם, עולה ספק בדבר קיומו של המבטא הטברני בשטחי ביזנטיון, שכן לדבריו "הגיעו אנשי ארצות אדום לידי כך, שאינם מקיימים את הקמץ, כיוון שאינו בלשון הרומי (במקור 'אלרומי' = יוונית — א"א)."⁹⁶ משמע, שבפי היהודים ב"אלרום" הערך ההגאי של הקמץ היה כפתח, שלא כמבטא הטברני; ומאחר שלסברותיו של קרקסאני, המתלוות לעתים אל תיאוריו, אין משקל של עדות ואין הן יוצאות מחזקת השערה,⁹⁷ מוטב להניח, שהתופעה ההיגויית הזאת אינה בגדר השתבשות של מבטא טברני מקורי (תולדת התערבותה של לשון הדיבור הלועזית בתחומה של לשון הקודש), אלא קו היגוי מקורי במסורתם של בני ארצות אדום, המלמד, כמוכח, על השתקעותו של המבטא הא"י (ולא הטברני) בתחומם. (המושג "קריאת ארץ-ישראל" בנוגע לארצות הללו צריך אפוא להתפרש בהוראתו המצומצמת — כמקומות אחרים בספרו של קרקסאני — היינו שהוא מוסב רק על מסורת נוסח המקרא של ארץ-ישראל ועל תקני הניקוד הטברני, ולא על עצם נוסח הקריאה של המקרא.)

3.1.2. אשר לאנשי המערב, עדותו של קרקסאני בדבר מבטא טברני הנוהג בארצותיהם מקוימת גם בדברי ר' אברהם אבן עזרא בספר "צחות" שלו (נכתב במנטובה שבאיטליה בשנת 1145). וזה לשונו: "תנועת קמץ גדול ... הפה נקמץ בקריאתו

93 ראה: קלאר, מחקרים, עמ' 325, ראש הערה 31; ויינרייך, ההברה, עמ' 242. ואפשר שהכוונה לכל ארצות אירופה הנוצרית (קלאר, מחקרים, שם, הערה 31 בסופה).

94 שם, עמ' 326, הערה 32.

95 שם, עמ' 325–326.

96 שם, עמ' 327.

97 השווה: קלאר, מחקרים, עמ' 322; מורג, העברית, עמ' 96–97 (לעניין ערך הסברו של קרקסאני לתופעת הגיית החולם כצירי אצל יהודי בבל).

98 ב"ז באכר, ר' אברהם אבן עזרא המדקדק (תורגם בידי א"ז רבינוביץ), תל-אביב תרצ"א, עמ' 19. ספר "צחות" נדפס בפעם הראשונה בוונציה בשנת ש"ו (בדפוס בומברג).

ואיננו פתוח כפתח גדול, כאשר אנחנו קורין אותו במקומות האלה, רק אנשי טבריא גם חכמי מצרים ואפריקה יודעים לקרוא הקמץ הגדול".⁹⁹ אם נדייק בדבריו של חכם ספרדי זה, נצטרך להניח, שרק החכמים בצפונה של אפריקה¹⁰⁰ הקפידו במקרא על הגיית קמץ טברני, בעוד פשוטי העם הגו קמץ א"י שכמוהו כפתח (כבמבטאו הספרדי של ראב"ע).¹⁰¹

3.1.3 בידעותינו על היקף התפשטותו של המבטא הא"י (=האי"ט) בימי הביניים מחוץ לתחומי ארץ-ישראל (וסביבתה הקרובה) וקיסרות ביזנץ אנו נסמכים בעיקר על עדות ניקודם של כתבי-יד הנושאים חותם ברור של מקום כתיבתם, על ידיעות ישירות ועקיפות הנמסרות בכתבי מדקדקים ועל תעתיקי העברית לאותיות לועזיות.¹⁰² מעדויות אלה מתברר, שחומש התנועות הארצישראלי נתבסס בימי הביניים במערבה של אירופה: ספרד,¹⁰³ פרובאנס, גרמניה,¹⁰⁴ צרפת,¹⁰⁵ בוהמיה,¹⁰⁶ איטליה (ולא רק בדרום הביזנטי)¹⁰⁷ ואנגליה; ואין כאן מקום להאריך.

- 99 מהדורת גבריאל הירש ליפמאן, פיורדא תקצ"ט, ג ע"ב.
 100 דונש בן תמים, בפירושו על "ספר יצירה" (מהדורת מ' גרוסברג, לונדון תרס"ב, עמ' כב), מעיד, שמורו יצחק הישראלי, הפילוסוף והרופא יליד מצרים ואיש קירואן, היה "מוטבע בקריאת אנשי טבריה".
 101 השווה: קלאר, מחקרים, עמ' 44; מורג, העברית, עמ' 291 והערה 1; הנ"ל, בין מזרח למערב, עמ' 154 והערה 63.
 102 לא בכל מקום ומקום משקלן של העדויות שווה הוא: יש מקומות שהעדויות על מבטאם ברורה וחד-משמעית, ויש מקומות העניים בתעודות, או שתעודותיהם טרם נבדקו כהלכה והעדויות על מבטאם קלושה וזקוקה לחיזוק.
 103 ש' מורג מביע את הדעה, שבספרד נהגה מסורת הגייה בכלית קודם שנתקבלה בה מסורת ההגייה הארצישראלית (מורג, בין מזרח למערב, עמ' 155); הוא מסתמך על עדותו של גלוסר עבריי-וויני-לטיני, שנכתב בספרד באמצע המאה העשירית, ובו תעתיקים אחדים של מלים עבריות (באותיות לטיניות), המשקפים קווי ייחוד של ההגייה הבכלית (שם, עמ' 151–152). לדעתו, מכוחם של גורמים היסטוריים וסוציו-לינגוויסטיים מכאן ושל גורם פונולוגי (ביטול הניגוד בין קמץ לפתח במסורת ההגייה הבכלית) מכאן נתקבלה ונתבססה בספרד מסורת ההגייה הארצישראלית (מורג, שם, עמ' 152–155; הנ"ל, העברית, עמ' 288–289).
 104 ראה: ח' ילון, ענייני לשון, ירושלים תש"ב, עמ' 25–26; י"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים תשי"ג, עמ' 34; מ' בית אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק וורמייזא", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 34–37; ויינרייך, ההברה עמ' 139, 240; אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 175–176.
 105 ראה: ח' ילון, "הגייה ספרדית בצרפת הצפונית בדורו של רש"י ובדורות שלאחריו", שם, עמ' 16–25; ח' מרחביה, "על תעתיק מלים עבריות בכתב-יד לאטיני מן המאה השלוש-עשרה", לשוננו כט (תשכ"ה), עמ' 108–110, 272–274; ויינרייך, ההברה, עמ' 240; א' אלדר, "ניקוד ההגדה של פסח במחזור ויטרי", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 200–201, 211.
 106 ראה: ח' ילון, "שבילי מבטאים", קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה א, ירושלים תרצ"ה, עמ' 63–66; ויינרייך, ההברה, עמ' 240.
 107 ראה: ילון, שם, עמ' 71–72; מ' בר-אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה,

3.1.4 שעל כן מותר לנו להעמיד את ההסתעפות הגאוגרפית של מבטאי העברית בשטחי התרבות היהודית שמחוץ לגבולות ארץ-ישראל ובכל על החלוקה למזרח ולמערב: המזרח (פרס, תימן ועוד) הוא המשכה של בכל, ואילו המערב (המערב האפריקני והמערב האירופי¹⁰⁸) ממשיך את מורשתה של ארץ-ישראל.

לגבי שתי מסורות ההגייה של ארץ-ישראל מתחלקת הטריטוריה המערבית לשני אגפים: האגף הצפוני (אירופה) מקיים את המבטא הא"י, והאגף הדרומי (מצרים והמגרב האפריקני, למצער בשכבה הלמדנית של האוכלוסייה) משמר את המבטא הטברני בקריאת המקרא.

3.2 אין בדינו ידיעות ברורות, מכל מקום לא באשר לכל השטחים הללו, עד מתי נתקיימה בעינה מפת המבטאים ששורטה כאן. אין אנו יודעים עד מתי נשתמר המבטא הטברני בארץ-ישראל גופה ובארצות צפון-אפריקה (כאמור, בתור "מבטא אקדמי") ומתי נכחד המבטא הבבלי הטהור בעיראק ובארצות שממזרח לה.¹⁰⁹ כנגד כן גלוי לפנינו, שבמהלך המאות הי"ד והט"ו נתפתחה באשכנז המערכת הווקאלית בת חמש התנועות, מורשת מסורת המבטא הארצישראלית, למערכת בת שבע איכויות תנועתיות.

3.2.1 שורשיה של ההתפתחות ההגאית הזאת, המסמנת את המעבר מן המבטא הקרוי "קדם-אשכנזי" למבטא "האשכנזי" (המאוחר), נעוצים ככל הנכון בסיגולם לעברית של תהליכים פונולוגיים שנתרחשו בפונטיקת הדיבור של יהודי אשכנז,

ירושלים תש"ס, עמ' 36, 52 (על סמך כ"י פאריס של המשנה, שהועתק בשנת 1400 בצפון איטליה ונוקד שם). על כתבי-יד איטלקיים של מקרא המחליפים פתח-קמץ וסגול-צירי, ראה:

A. Berliner, *Gesam. Schriften*, I, Frankfurt a.M. 1913, pp. 96–97

108 הרוויאין (בספרו הנזכר לעיל, הערה 19, עמ' 114–117) מתנגד להנחה המקובלת בדבר מוצאה הארצישראלי של ההגייה הספרדית; אף הוא מטיל ספק בסברתו של מורג (העברית, עמ' 288–292; אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 13, עמ' 1125), שההגייה הארצישראלית הועברה מארץ-ישראל לספרד במאה העשירית בחיזוכם של תלמידי-חכמים מאיטליה. לדעתו, השיווי במערכת הווקאלית של מסורת הניקוד הארצישראלי למסורת ההגייה הספרדית (בספרד ובכל השטחים והעדות, שבהם נהגה בימי הביניים ונוהגת בימינו מסורת זו) מקורו בהתפתחויות הגאיות, שהתרחשו בכל אחת מן המסורות הללו באורח מקביל אך בלתי תלוי. מן העובדה, שכל לשונות הדיבור שבפי היהודים בשטחים שלאורך הים התיכון כבר לא שימרו הבדלי כמות בתנועות כסופו של האלף הראשון, לומד הרוויאין שכל המסורות ה"ספרדיות" שהיו קיימות באותם שטחים נתפתחו ממסורות קריאה מקומיות קדמוניות, שנעלמו בהן — בהשפעת לשונות הדיבור — הבחנות כמותיות, ושעל כן לא הוחלפו בהבחנות איכותיות (ā/ā̄, a/ā, e/ē, ē/ē̄). התפתחות זו ותוצאותיה מקבילה אפוא למה שהתרחש, לפי שיטת הרוויאין, במסורות הארצישראליות ה"מסופרדות".

109 לשאלת דחייתו של הניקוד הבבלי וירידתה של המסורת הבבלית, ראה: ויינרייך, ההברה, עמ' 142, 146, 231; מורג, בין מזרח למערב, עמ' 155–156.

היינו בלשון היידיית הקדומה: ¹¹⁰ האחד — לאביו-ולריזציה של תנועת a קדמת מוטעמת, שנתארכה בהברה פתוחה /u||o/ < ā) כשהחיצוי של הדיאפונמה הוא דיאלקטי, והשני — דיפטונגיזציה של תנועת e מוטעמת, שנתארכה בהברה פתוחה (ei||ai/ < ē) החיצוי כנ"ל).

המעתיקים הללו, ¹¹¹ שחלו לראשונה ברכיב הגרמני של אידיש ולאחר מכן בשאר רכיביה (כולל המלים העבריות שהותכו בה), פעלו להצמיח בלשון הקריאה עברית הברזל פונטי קבוע ועומד בין פתח לקמץ ובין סגול לצירי, ¹¹² בכפיפות ובהתאמה כלכלי הניקוד הטברני המסורתי, שנקודת העיקר בו היא הניגוד בין התנועות הנזכרות. ¹¹³

110 ראה: ח' ילון, קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 34; הנ"ל ענייני לשון, ירושלים תש"ב, עמ' 27; י"פ גומפרץ (לעיל, הע' 104) עמ' 34; י' בן-נון, לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 314–316.

111 על המעתיקים האידיים הנידונים, עיין: J. Bin Nun, *Jiddish und die deutschen Mundarten*², Tübingen 1973, pp. 185–190, 201–204, 282–283; J.A. Joffe, "Dating the Origin of Yiddish Dialects", *The Field of Yiddish*, vol I (ed. U. Weinreich), New York 1954, pp. 102–121; M. Weinreich, *History of the Yiddish Language* (translated from Yiddish by S. Noble), The University of Chicago Press 1980, pp. 387–391, 455–457, 468–469 626–628, 631–632, 661–662, 688–689

112 העובדה, שהקריאה האשכנזית בימינו אינה כתחילתה, נתפרשה לקלאר (מחקרים, עמ' 46) כהחלפת המבטא הספרדי במבטא הטברני (אבל אין הוא מציע סיבה לחליפה הזאת). מ' ויינרייך הרחיב את העיון בשאלת חדירתם וקבלתם של יסודות הקריאה הטברנית באשכנז והעלה את ההשערה, שהחלפת שיטת הקריאה הארצישראלית בעלת חמש התנועות (ההגייה "הקדם-אשכנזית") בשיטת הקריאה הטברנית, שממנה צמחה ההגייה הקרויה "אשכנזית", נעשתה בכוחה של יוקרה חצונית ומתוך "יגיעה נורמטיבית שבידעים" (ויינרייך, ההברה, עמ' 240–241). אף הוא היה סבור, שחסידי טבריה באשכנז ונושאי התקנים הטברניים למרכזה של אירופה היו מורים מן החוץ, "לומדים ומלמדים מבל", שנתפרו בקהילות אשכנז וצרפת לאחר שקיעתן של ישיבות בכל (שם, 332). על התחייה הבבלית במרכזה של אירופה ראה גם מה שכתב מ' ויינרייך בספרו הנזכר בהערה 111 לעין, עמ' 374–377.

113 הגורם הפונולוגי שפעל בתחומי לשון הדיבור האידיית (המעטק ā||o u והדיפטונגיזציה של ē) נשתלב בגורם סוציו-לוינגוויסטי כדי להביא לפיתוחן של ההבחנות בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול בעברית הליטורגית של יהודי אשכנז. מכוח פעילות למדינית נורמטיבית של חכמים ונקדנים אשכנזיים, שהייתה חזקה ונפוצה במיוחד במאה הי"ג, החלה להתבסס בשטחי אשכנז ההכרה בעדיפותו האידיאית של המקרא במסורתו הטברנית (מקראות ספרדיים שימשו לחכמי אשכנז ספרי מופת במה שקשור למסורת המקרא הטברנית). להכרה הזאת הייתה משמעות מעשית במציאות האשכנזית של המאה הי"ד: החלה חתירה לדחיית הניקוד הארצישראלי-טברני (שנקלט באשכנז, לצד הניקוד הטברני, בתחילת האלף השני, כאשר נתבקשה שם שיטת ניקוד לצורך ניקוד מקראות ומחזורים) ולהשלטתה של השיטה הטברנית; בתהליך של מאבק, שנמשך שנים-שלושה דורות, הלך הניקוד הטברני והתפשט בשימוש תוך שהוא מצר את צעדיו של הניקוד האי"ט, עד שבאמצע המאה הי"ד לערך (כעדות ממצא כתבי-היד האשכנזיים

4. המבטאים המסורתיים של העברית בימינו

4.0 להשלמת תיאור גלגוליה של הגיית העברית במרוצת הדורות נבוא לומר דברים אחדים על טיבן של מסורות הקריאה של עדות ישראל שבימינו, ועל השתלשלותן לאחור, אל מוצאן. המחקר ההיסטורי של העברית, שנסמך בדורות האחרונים בעיקר על שיטת ההשוואה של העברית לאחיותיה, הסיח דעתו כמעט לחלוטין ממסורתיה החיות של העברית, המתגלות במבטאי העדות בזמן הזה, הן משום שנחשבו בגדר קלקולים מאוחרים, שנוצרו בהשפעת הלשונות הלועזיות המדוברות של העדות על העברית, והן משום שהישגי מחקר המסורות היו, עד לפני כשני דורות, מצומצמים ודלים. בין כך ובין כך לא עמדו היסטוריוני העברית ה"מדעיים" על תשיבותם של מבטאי העדות להכרת ההיסטוריה הפנימית של הלשון העברית ולא ראו בהם מקור מהימן, שסייע בידם בפתרון של סתומות שונות בדקדוק העברי.

4.1 תפיסה חדשה ומהפכנית לגבי מהותן וערכן של מסורות העדות שבימינו באה לידי גילוי בשורת מאמרים שפרסם חנוך ילון החל מאמצע שנות השלושים, "שבהם יצר בחינת יש מאין את מקצוע מחקר מסורות העדות".¹¹⁴

4.1.1 בזכותו של ילון¹¹⁵ — ומכוח מחקריהם של ז' בן-חיים ושל מורג, שהעלו את העיסוק במסורות העדות על דרך המלך של הבלשנות העברית¹¹⁶ — נשתגרה במחקר ההשקפה, שבמבטאים המסורתיים שבפי עדות ישראל (אצל השומרונים בקריאת התורה ואצל כל ישראל בקריאת המשנה והתלמוד) משומרים נוהגי קריאה קדמוניים, של עברית המקרא מכאן ושל העברית הבתר-מקראית מכאן, היונקים מסוגי עברית הנבדלים מן העברית הטברנית (המובעת בניקוד המסורתי של המקרא) ושהיו נוהגים בזמנים שהעברית הייתה עדיין לשון חיה ומדוברת; אשר על כן נתנית

המנוקדים) הוכרעה הכף בניצחונה המחלט של השיטה הטברנית ובשירושה של השיטה האי"ט.

לגבי העברית הנקראת התבטאו ההתפתחויות הפונטיות, שהתרחשו בלשון הדיבור, בנוסחאות "קמץ אלף o", "צירי אלף ei"; הווה אומר, כשהקריאה בתורה ואמירת התפילות היו צמודות לטקסטים מנוקדים על פי התקנים של הניקוד המופתי, הלך האשכנזי אחרי העין והתחשב בנקודות: הקמץ נתפרש לו o (>ā) והצירי נתפרש לו ai או ei (>ē). לשאלת המעבר מן המבטא הקדם-אשכנזי אל המבטא האשכנזי, ראה: אלדר, מסורת הקריאה, עמ' 43-45, 176.

114 י' קוטשר, ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ז, עמ' 16.

115 עיין: ש' מורג, "על חנוך ילון ודרכו בחקר הלשון", מולד כו (תש"ל), עמ' 297-302.

116 ז' בן-חיים ושל מורג היו הראשונים במחקר הלשון העברית להציע עיבוד מדעי מקיף וממצה של שתיים ממסורות המבטא בזמן הזה (ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז-תשל"ז; ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג).

הדעת למסורות הקריאה החיות של העברית (כמו גם למסורות הניקוד¹¹⁷) עשויה לחשוף קווי ייחוד פונולוגיים ומורפולוגיים של להגים עבריים קדומים.¹¹⁸

4.2 ההסתעפות העיקרית של מסורות היהודים בהווה הריהי: ספרד, אשכנז, תימן.¹¹⁹ אמנם אין מסורות הקריאה הללו מהויות אחידות לגבי דרך היגויה של העברית, שכן בתחומי הטריטוריה של כל מסורת ומסורת מצויים הבדלים רגיונליים פנימיים: מקצתם הבדלים שמקורם במורשת הפנים-עברית, ומקצתם הבדלים הנובעים מפונטיקת הדיבור שבלעז היהודי; ואולם למרות צד השוני כלפי פנים, יש לחשיבות השונות¹²⁰ — המובחנות בשטחי התפוצה של כל אחת מן המסורות¹²¹ — צד משותף מכריע, והוא התוחם אותן בכירור כלפי חוץ ומצדיק את השימוש בכינוי הכולל מסורת הגייה (או הגייה מסורתית) "ספרדית" או "אשכנזית" או "תימנית".¹²²

4.2.1 את שורשי ההסתעפות המשולשת האמורה, ככל שהדברים מצטמצמים על ההגייה המסורתית של התנועות, אין לחפש בתקופת המצאת הניקוד לשיטותיו. קרוב להניח, כי ההגיות המתגלות לפנינו בהווה במסורות הקריאה של העדות מתייחסות אל מפת המבטאים בתפוצות ישראל שלאחר המאה העשירית (כפי ששורטטה בקוויה הראשיים למעלן בסמוך).

- 4.2.1.1 כמסתבר, חוזרת ההגייה המסורתית של בני תימן בימינו (שאינן בה אלא תנועה אחת כמקבילתם של הפתח והסגול) אל ההגייה הבבלית, שהועברה אל קהילות תימן בשלהי תקופת הגאונים (כעדות קרקסאני).
- 4.2.1.2 המסורות ה"אשכנזיות" של יהודי מרכז אירופה ומזרחה, שיש בהן הכול קבוע ועומד בין קמץ לפתח ובין צירי לסגול, מושכות את הגיית התנועות משיטת הקריאה שנתפתחה, כאמור, בקהילות אשכנז באמצע ימי הביניים.
- 4.2.1.3 מסורות ההגייה ה"ספרדיות", המשותפות בשווייץ של תנועות הקמץ

117 ראה הערה 5 לעיל.

118 עיין: בן-חיים, שם, כרך א, עמ' יט, כג; כרך ה, עמ' 2-3, 19; ש' מורג, "למחקר מסורות העדות בלשון חכמים", תרביץ כו (תשי"ז), עמ' 4-16.

119 ראה: מורג, העברית, עמ' יג, עמ' 287-288.

120 להסתעפות המשנית של כל אחת מן המסורות הלשוניות הראשיות, ראה: ש' מורג, *Pronuncia- tion of Hebrew*, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 13, ירושלים 1971, טורים 1129-1130 (טבלה מס' 2). הרגיונליזציה הפנימית של המסורות העבריות בתחום המבטא חופפת את החלוקה הטריטוריאלית לפי לשונות הדיבור השונות שבפי היהודים, או את ההתפלגות הגאוגרפית של הדיאלקטים בלשון הדיבור היהודית.

121 התפלגותן של החטיבות השונות בתחומיה של כל אחת ממסורות הקריאה העיקריות מותאמת להתפשטות הגאוגרפית של העברית בין יהודים קודם שבא החורבן הכולל על יהדות אירופה וקודם שיהודי המזרח וצפון-אפריקה עלו ארצה.

122 על הדימום והמפריד במסורות ה"ספרדיות", ה"אשכנזיות" וה"תימניות", ראה: מורג, שם, 1112-1128.

הפתח מכאן ותנועות הצירי והסגול מכאן (ובקמץ "קטן" ההגוי כחולם), מקוימות בימינו בפי היהודים בצפון-אפריקה, בארצות הבלקן ובתורכיה, בקהילות הספרדים במערב אירופה וכן בארצות אסיה (להוציא את תימן, הקובעת — כאמור — מעמד לעצמה, וכן — ככל הידוע לפי שעה — את מרכז פרס¹²³ ואת בוכארה¹²⁴). המסורות הללו יש בהן משום המשך להגייה הארצישראלית,¹²⁵ אף כי לגבי ייחוסן מתבקשת, ככל הנכון, הבחנה בין שתי קבוצות של קהילות. יש קהילות ראשיתן נעוצה בשטחים שבהם נתקבלה בימי הביניים ההגייה הארצישראלית קבלה ראשונית; ויש קהילות שקיבלו את ההגייה הארצישראלית, בזמן מן הזמנים, קבלה תניינית, בהיותן בנות לקהילות שהיו לכתחילה — ככל הידוע — בתחום השפעתה של מסורת ההגייה הבבלית (בעיראק¹²⁶ ובמחוזות מסוימים של פרס¹²⁷).

4.2.1.4 הצעת הסבר להחלפת המבטא בקהילות מן הסוג השני הועלתה לאחרונה בידי פרופ' מורג;¹²⁸ לדעתו, חברו לפעול בתהליך הזה גורם בלשני וגורמים

- 123 במסורת הקריאה העברית של היהודים בלב פרס, המדברים ניבים מקומיים של פרסית יהודית, נבדל מימושה של תנועת הקמץ (תנועה אחורית במידות שונות של קמיצת הפה) ממימושה של תנועה הפתח. עיין: א' גרבל, "מבטא העיצורים העבריים בפי יהודי איראן", לשוננו טו (תש"ז), עמ' 62; הני", "מסורות המבטא העברי של יהודי אסיה ואפריקה" (תקציר הרצאה), דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים תשכ"ט, עמ' 453.
- 124 היהודים הבוכארים (כיום ברפובליקת אוזבקיסטאן שבברית המועצות), המדברים בניב טאג'יקי יהודי, אף להם — כמו ליהודים בפרס המרכזית (ראה ההערה הקודמת) יש מבטא מיוחד של הקמץ (הגדול). יהודי בוכארה הם מבחינה תרבותית (ולשונית) צאצאים ליהודי פרס. עיין: גרבל, שם, עמ' 63.
- 125 מורג, שם, עמ' 1125. אגב יוער, כי במסורות ההגייה ה"ספרדיות" של לשון חכמים נשתקעו מעט תופעות פונולוגיות (כגון: מכפל בריש; כללי התפוצה של בג"ד כפ"ת הדגושות והרפות; הנחתו של שווא נע היסטורי), שהן מעיקרן, ככל הנראה, בבליות. עיין: מורג, בין מזרח למערב, עמ' 142–150; ק' כץ, "לתיאורה של מסורת ההגייה העברית של קהילת ג'רבה", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, כרך ד, ירושלים תש"ס, עמ' 115–120.
- 126 ראה: ש' מורג, מסורות הלשון של יהודי בגדאד — תורת ההגה, ירושלים תשל"ז, עמ' ח-יא.
- 127 מבטא תנועות "ספרדי" בקריאת העברית מקוים בדורנו בקרב יהודי מערב פרס המערבית (ובה אצפהאן הנוכרת אצל קרקסאני), שהם דוברי פרסית יהודית, ובקהילות כורדיסטאן הפרסית (ובה כרמאנשא הנוכרת אצל חכם קראי זה) ואורביג'אן הפרסית, שלשון דיבורם היא ניב יהודי של ארמית מזרחית חדשה. ראה: גרבל, שם, עמ' 62–63. לדעתה של גרבל (קריית ספר מ [תשכ"ה]), עמ' 320), במסורות העבריות של דוברי הארמית בקהילות האלה נתבטל הניגוד בין קמץ לפתח בהשפעת לשון הדיבור. אף היא סבורה, שהניבים היהודיים של ארמית חדשה אינם ממשיכים את הארמית המזרחית של יהודי בכל בתקופת הגאונים. ראה: I. Garbell, "Flat Words and Syllables in Jewish East New Aramaic of Persian Azarbaijan...", *Studies in Egyptology and Linguistics in Honour of H.J. Polotsky*, Jerusalem 1964, pp. 98–103
- 128 מורג, בין מזרח למערב, עמ' 150 ואילך. אף הוא סבור (ראה הערה 103 למעלה), שגם בקהילות ספרד גופן נוהגת הייתה מסורת ההגייה הבבלית קודם שהוחלפה במסורת ההגייה הארצישראלית.

היסטוריים וסוציו-לינגוויסטיים. הגורם הבלשני — ביטול הניגוד בין קמץ לפתח (בהשפעת הארמית הבבלית¹²⁹) — הביא לידי "שטוש ייחודה הפונולוגי של מסורת ההגייה הבבלית", בעוד הגורמים האחרים¹³⁰ "הביאו לעליית קרנה של מסורת ההגייה הארץ-ישראלית ולירידת מעמדה של מסורת ההגייה הבבלית". אף הוא סבור¹³¹

שתהליך זה בא לעולם, בקהילות בכל ובקהילות אחרות, גם מכוח השפעתם של המרכזים בספרד ובפרובאנס, אשר בהם נתייצבה זה מכבר מסורת ההגייה הארץ-ישראלית. ואפשר, שאף חכמים שעברו מספרד למקומות אחרים הביאו עמם לקהילות שבהן נתיישבו את מסורת ההגייה הארץ-ישראלית, והיא נתקבלה בקהילות אלה לא רק משום כבוד החכמים אלא גם מפני יוקרתה של תורת הלשון של ספרד.

4.3 ועוד ראוי לומר מלים אחדות על המבטא המסורתי של השומרונים. דרכם המיוחדת של השומרונים בקריאת התורה עושה את מסורת הקריאה העברית שלהם חטיבה בפני עצמה בכלל המסורות של עדות ישראל.¹³² בניגוד למסורות היהודים בקריאת המקרא, לא נקבעה לקריאת השומרונים בתורה שיטת רישום מוסכמת ומחייבת למהויות הווקאליות (אף כי בימי הביניים המציאו להם השומרונים סימני ניקוד¹³³).

קריאת התורה אצל השומרונים — כמוה כדרך הקריאה של היהודים בספרות הליטורגית שמחוץ למקרא — בנויה אפוא על טקסט עיצורי (מרובה אמות-קריאה) שאינו מצויד בסימני ניקוד; ומסורת שבעל-פה, המועברת ברציפות הדורות, משלימה את המהויות הפונמיות שאינן מסומנות בו. מטעם זה בלבד יש צידוק לחלוקת כלל מסורות הקריאה של עדות ישראל לשתי חטיבות ראשיות: מסורות היהודים מכאן ומסורת השומרונים מכאן.

4.3.1 העיון המקיף והמעמיק של פרופ' ז' בן-חיים בטיבה של העברית העולה מקריאת השומרונים בתורה לפרטיה הפונולוגיים והמורפולוגיים (בזיקה לתורת מדקדקי השומרונים בימי הביניים) מוביל למסקנה, ששיטת הקריאה בתורה המקוימת בפי השומרונים בימינו מתמשכת מדורות קדמונים:

העברית הנשמעת היום בקריאת השומרונים את התורה — ועל פיה כל דבר עברי שנכתב לאחר מכן — מושכת את מסורתה ברציפות ממקור קדום מאוד שבתקופת

129 שם, עמ' 152–153.

130 שם, עמ' 154–155 (פירוט הגורמים ההיסטוריים והסוציו-לינגוויסטיים).

131 שם, עמ' 155–156.

132 מורג, העברית, עמ' יב–יג.

133 בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 4–7.

דיבורם העברי. שורת ההגיון מחייבת לומר, כי עברית זו מיוצגת בה חטיבה מסוימת של הלשון העברית כפי שדובר בה בשלהי ימיה לפני קפאונה לכדי "לשון קודש" בלבד.¹³⁴

4.3.2 אשר למסורת המבטא השומרונית בתחום מערכת התנועות, המבטא השומרוני בימינו מכיר שש איכויות תנועתיות — u, o, â, a, e, i — שהניתוח הפונולוגי מעמידן על חמש פונמות (שתי התנועות האחרונות הן אלטרננטות מותנות של פנומה אחת¹³⁵). המערכת השומרונית הזאת אין לה מקבילה במורשת היהודים (מצד טיב התנועות המובחנות) והיא מייחדת אפוא לשומרונים מבטא מסורתי עצמאי בתחומי ארץ-ישראל, שהוא בעל ייחוס משלו לעברית שהייתה מהלכת כדיבור בארץ-ישראל.

4.3.3 על יסוד ההערכה "כי 'לשון תורה' של השומרונים קרובה קירבה יתרה ל'לשון חכמים' דווקא מקירבתה ללשון תורה של היהודים",¹³⁶ נהא רשאים להניח שאת השוני בין ההגייה השומרונית (בקריאת התורה) לבין ההגייה הארצישראלית (בקריאת הטקסטים שמחוץ למקרא; ראה למעלן סעיף 2.2.2) אפשר לתלות בהבדל דיאלקטי, היינו בדרכי דיבור, ששימשו באזורים שונים של ארץ-ישראל בשלהי תקופת חיותה של העברית. כנגד כן את ההבדל בינה לבין ההגייה הטברנית (בקריאת המקרא) צריך להעמיד, ככל הנכון, על ציר הזמן: בעברית הטברנית נתקיימה חטיבת לשון שדובר בה בימי הבית הראשון, ואילו בעברית נוסח שומרון נתקיימה אחת מצורות הלשון שנהגו בפי דוברי העברית השונים בדורות האחרונים של הדיבור העברי.¹³⁷

134 שם, עמ' 252–253.

135 שם, עמ' 29, 33; בן-חיים, תנועות, עמ' 96–97.

136 בן-חיים, עואני"ש, ה, עמ' 255.

137 שם, עמ' 3, 256.

קיצורים

אלדר, מסורת הקריאה = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, כרך א: ענייני הגייה וניקוד, ירושלים תשל"ט.

בן-חיים, עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, כרך חמישי: לשון תורה, ירושלים תשל"ז.

בן-חיים, תנועות = ז' בן חיים, "הרהורים על מערכת התנועות בעברית", מחקרים במקרא ובמזרח התיכון מוגשים ל-ש"א ליונשטאם, ירושלים תשל"ח, עמ' 95-105.

דותן, מסורה = א' דותן, הערך *Masorah*, אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 16, ירושלים 1971, טורים 1401-1482.

ווינרייך, ההברה = מ' ויינרייך, "ראשית ההברה האשכנזית בויקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית", לשוננו כז-כח (תשכ"ד), עמ' 131-147, 230-251, 318-339.

יהלום, הניקוד הא"י = י' יהלום, "הניקוד הארץ-ישראלי בקדושת הדותה למשמרות ותופעות הלשון העולות ממנו", לשוננו לד (תש"ל), עמ' 25-60.
ייבין, הניקוד הבבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשל"ג.

מורג, העברית = ש' מורג, העברית שבפי יהודי תימן, ירושלים תשכ"ג.
מורג, בין מזרח למערב = ש' מורג, "בין מזרח למערב: לפרשת מסירתה של העברית בימי הביניים", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, כרך ד, ירושלים תש"ם, עמ' 141-156.

מורג, שיטות ניקוד = S. Morag, *The Vocalization Systems of Arabic, Hebrew and Aramaic*, 'S-Gravenhage 1962

קלאר, מחקרים = ב' קלאר, מחקרים ועיונים, תל-אביב תשכ"ד.
רוול, הניקוד הא"י = E.J. Revell, "Studies in the Palestinian Vocalization of Hebrew" in: J.W. Wevers & D.B. Redford (eds.), *Essays on the Ancient Semitic World*, Toronto 1970, pp. 51-100

רוול, טקסטים = E.J. Revell, *Hebrew Texts with Palestinian Vocalization*, Toronto 1970